

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ИНОЯТОВ АЗИЗХЎЖА ХАЙРУЛЛОЕВИЧ

**ИМОМ БУХОРИЙНИНГ “АЛ-ЖОМЕЪ АС-САҲИҲ” АСАРИДАГИ
ТАФСИР ИЛМИГА ОИД ҚАРАШЛАРИ**

24.00.02 – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик

**ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

**Исломшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Content of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD)
on Islamic studies science**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по исламоведческим наукам**

Иноятов Азизхўжа Хайруллоевич

Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асаридаги тафсир илмига оид
қарашлари..... 3

Inoyatov Azizkhujja Khayrulloevich

Imam Bukhari's views on the science of tafseer in the work
“al-Jame’ al-Sahih” 23

Иноятов Азизходжа Хайруллаевич

Взгляды Имама Бухари на науку тафсир в произведении
«аль-Джами ас-сахих» 43

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works
Список опубликованных работ..... 47

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ИНОЯТОВ АЗИЗХЎЖА ХАЙРУЛЛОЕВИЧ

**ИМОМ БУХОРИЙНИНГ “АЛ-ЖОМЕЪ АС-САҲИҲ” АСАРИДАГИ
ТАФСИР ИЛМИГА ОИД ҚАРАШЛАРИ**

24.00.02 – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик

**ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2019.1.PhD/Isl18 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб саҳифасининг www.iiiau.uz ҳамда "ZiyoNet" ахборот-таълим портали www.ziyounet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Уватов Убайдулла Мурадович

тарих фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Ражабова Мавжуда Абдуллаевна
юридик фанлар доктори, профессор

Юлдашходжаев Ҳайдархон Хашимхонович
тарих фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

**Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот
маркази**

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc 35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил « » Ноябрь соат 1400 даги онлайн/офлайн мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiiau.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (89 рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiiau.uz)

Диссертация автореферати 2021 йил «10» Ноябрь тарқатилди.
(2021 йил «2» Ноябрь 11 - рақамли реестр баённомаси)

(Handwritten signature in blue ink)

Д.Р.Махсудов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, тарих фанлари бўйича фан доктори (DSc), доцент

С.А.Рустамий

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, филология фанлари бўйича фан доктори (DSc), доцент

З.М.Исломов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор

(Large handwritten signature in blue ink)

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон илмий жамоатчилиги нафақат ислом, балки жаҳон цивилизацияси ривожига катта ҳисса қўшган, диний ва дунёвий фанларни бирдек ўрганиб, уларни жамият ҳаётига татбиқ эта олган Мовароуннаҳр олимларининг маънавий-маърифий меросини ўрганишга катта қизиқиш билдирмоқда. Бу борада ислом таълимоти асосларидан ҳисобланган ҳадисларни жамлаб, улар орасидан ишончлиларини ажратиб берган Имом Бухорий, Имом Термизий ва Имом Доримий каби муҳаддис аждодлар ҳаёти ҳамда асарларини ўрганиш, Имом Бухорийни нафақат муҳаддис, балки муфассир сифатидаги фаолиятини ҳам тадқиқ этиш заруратга айланмоқда.

Дунёнинг қатор илмий марказларида тарихий манбалар, нарратив асарлар асосида ислом тарихи ва манбаларини ўрганишга эътибор қаратилмоқда. Зеро, саҳиҳ ҳадис тўпламларини тадқиқ этиш бугунги ахборотлашган жамиятда кишилар онги учун олиб борилаётган кескин кураш жараёнида Қуръондан тўғридан-тўғри ҳукм олиш, оятларни тафсир қилишда мавжуд қонун-қоидаларни инкор этиш каби нотўғри ёндашувларга қарши курашда муҳим аҳамият касб этади. Ислом оламида тан олиган энг ишончли ҳадислар тўплами муаллифи Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” (الجامع الصحيح) асари ва ундаги “Тафсир китоби” (كتاب التفسير) фасли, фаслда келтирилган тафсирга оид ҳадисларни ўрганиш, оятларни шарҳлашда муҳаддиснинг ёндашув ва услубларини таҳлил этиш бугунги куннинг долзарб вазифалардан биридир.

Ўзбекистонда аждодларнинг қадимий тарихи ва бой маданиятини қайта тиклаш, буюк алломалар илмий-маънавий меросини чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш, ёш авлодни миллий анъаналар руҳида тарбиялаш бўйича улкан ишлар амалга оширилмоқда. Улуғларга эҳтиром кўрсатиш, улардан ҳар жиҳатдан сабоқ олишга қаратилган оқилона сиёсат олиб борилмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Бу соҳада қилаётган ишларимиздан мақсад – исломга эътиқодимизни, аллома боболаримизга ҳурматимизни илм билан билдириш. Аждодларимизга муносиб бўлиш биз учун жуда катта бурч”¹. Имом Бухорий каби ислом оламида юксак эътирофга сазовор бўлган алломалар ҳаёт йўли ва илмий ижодини чуқур тадқиқ этиш ҳамда асарларини кенг жамоатчиликка тарғиб қилиш муҳим масалалардан саналади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2020 йил 2 мартдаги ПФ-5953-сон “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили”да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида”ги фармонлари, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевга Имом Бухорий зиёратгоҳининг янги кўриниши тақдим этилди: <https://president.uz/uz/lists/view/4288> (15.04.2021).

томонидан “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асари тадқиқ этилиб, монография, рисола ва мақолалар нашр этилган. Аммо тадқиқотларда асарда зикр этилган тафсирга оид ҳадислар ва шарҳлар алоҳида ўрганилмаган.

Ҳадис илмига доир манбаларни тадқиқ этиб, Мовароуннаҳр уламоларининг ҳадис илмига қўшган ҳиссаси ва ёзган асарлари бўйича изланишлар олиб борган маҳаллий тадқиқотчилардан М.Алимова, А.Исмоил Махдум, А.Мансур, Д.Муратов, Д.Раҳимжонов, И.Усмонов ва Ж.Ҳамроқуловни қайд этиш мумкин⁴.

Мовароуннаҳрлик муфассирларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида илмий изланишлар олиб борган А.Абдуллаев, Ҳ.Кароматов, Д.Махсудов, Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, Р.Обидов, Ш.Умаров ва Б.Ҳасановнинг Қуръон илмларига оид тадқиқотларини ҳам алоҳида таъкидлаш жоиз⁵.

Юқорида санаб ўтилган тадқиқотлардан аён бўладики, Имом Бухорийнинг муҳаддис сифатидаги фаолияти ва унинг асарлари тадқиқ этилган, лекин унинг Қуръон оятларини шарҳлашдаги ёндашуви махсус ўрганилмаган. Шу боис илмий тадқиқотда олимнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асари асосида тафсир илмига оид қарашларини чуқур ўрганиш мақсад қилиб қўйилди.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган А-1-051 – “Исломшунослик муаммоларини бирламчи манбалар ва аждодларимиз диний-маърифий меросини тизимли таҳлил қилиш асосида ёш авлодда

б.; ўша муаллиф. Донолардан сабоқлар. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – 94 б.; ўша муаллиф. Икки буюк донишманд. – Т., Шарқ, 2005. – 60 б.; ўша муаллиф. Имом ал-Бухорий ҳаёти. – Т.: 1998; ўша муаллиф. Муҳаддислар имоми. – Т.: Маънавият, 1998.; Эшонжонов Б. IX аср Мовароуннаҳр маданий ҳаётида Имом ал-Бухорийнинг мавқеи ва унинг “ал-Жоми’ ас-саҳиҳ” асаридаги фикхий масалалар: тар. фан. номз. ... дисс. автореф. – Т.: ТИУ, 2001; ўша муаллиф. Имом ал-Бухорий оврупаликлар нигоҳида // Шарқ машъали. – Тошкент, 1998. – № 3-4; Hazratkulov A. (2020). "Al-Jome Al-Sahih" Imam Bukhari's work and structure. ISJ Theoretical & Applied Science, 04 (84), 216-220. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-04-84-38> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.04.84.38> (Published: 30.04.2020).

⁴ Алимова М. Имом Доримийнинг ҳадис илми ривожига қўшган ҳиссаси. Монография. – Т.: Complex print, 2019. – 189 б.; Ҳадиси Қудсий. / Масъул муҳаррир: Абдуллоҳ Исмоил Махдум. – Т.: Мовароуннаҳр, 1996.; Минг бир ҳадис. – Т. 2 жилдли / Арабчадан А.Мансуров таржимаси. – Т.: Ўзбек маскани, 1991.; Раҳимджонов Д., Муратов Д. Ҳадисшунослик. – Т.: Тошкент ислом университети, 2010.; Раҳимжонов Д. Абу Ҳафс Насафий ва унинг «Китоб ал-қанд» асари. Монография. – Т.: Инновацион ривожланиш, 2020. – 178 б.; Мовароуннаҳр алломаларининг ҳадис илми ривожига қўшган ҳиссалари / Масъул муҳаррир И.Усмонов. – Т.: Мовароуннаҳр, 2011.; Ҳамроқулов Ж. Мусталаҳ ал-ҳадис. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004.

⁵ Абдуллаев А. Абу-л-Лайс ас-Самарқандийнинг Мовароуннаҳр тафсиршунослигида тутган ўрни: тар. фан. номз.... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2007.; Қуръоншуносликка оид илмлар / Абдуллаев А. ва бошқалар; масъул муҳаррир: Усмонов И. – Т.: Мовароуннаҳр, 2016.; Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Т.: Фан, 1995; Ҳасанов Б. Қуръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичи лугати. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.; Махсудов Д. Мовароуннаҳр ҳанафий мазҳаби тафсирларининг қиёсий таҳлили (XIII-XV асрлар): тар. фан. бўй. фан докт. (DSc) ... дисс. автореф. – Т.: ЎзХИА, 2020.; Қуръон илмлари / Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. – Т.: Nilol-Nashr, 2013.; Обидов Р. Қуръон мавзуларининг маънавий-тарихий аҳамияти. – Т.: Тошкент ислом университети, 2006. – Б. 60-145; ўша муаллиф. Ўрта Осиё олимларининг тафсир соҳасидаги хизматлари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2009; ўша муаллиф. Қуръон ва тафсир илмлари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2003. – 468 б.; Умаров Ш. Абдулҳамид Кеший илмий меросининг VIII-IX асрлар Мовароуннаҳр ҳадис илми ривожигаги ўрни: тар. фан. бўй. фан. докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Т.: ЎзХИА, 2019.; ўша муаллиф. Кешлик алломалар. – Т.: Ғафур Ғулом, 2019. – 228 б.; Ҳасанов Б. Қуръон илмлари: Қуръони карим, кироат илми, тажвид илми. – Т., 2000.

соғлом эътиқодни шакллантириш” мавзуидаги илмий лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асаридаги Қуръон тафсирига оид қарашларини ёритиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

тафсир илмининг шаклланиши ва ривожланиш босқичларини ўрганишнинг илмий асосларини аниқлаш;

IX аср тафсиршунослигида Қуръон оятлари шарҳлари жамланган ишончли ҳадислар тўпламларининг аҳамиятини ёритиш;

Имом Бухорийнинг тафсир йўналишидаги қарашлари шаклланишида устозлари ролини кўрсатиш;

олимнинг нақлий тафсирлар шаклланишидаги ўрни ҳамда “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асаридаги оятларнинг тафсирларига доир хабарларни келтиришдаги ёндашувини очиқ бериш;

муҳаддиснинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарида Қуръон маъноларини шарҳлашдаги услуби, оятлар мазмунига оид ҳадисларни бобларга ажратишдаги усулини мисоллар асосида кўрсатиш;

Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” таркибидаги “Тафсир китоби” тарожумларини номлашдаги ўзига хос истинбот усулини ёритиш, бу борада билдирилган фикрларни таҳлил қилиш;

муҳаддиснинг ақидавий оятларни шарҳлашдаги ишора ва далиллари, ақидавий масалаларга тааллуқли оятлар тафсирига оид изоҳ ҳамда шарҳлари таҳлили юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида тафсир илми ривожда Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарининг тутган ўрни олинган.

Тадқиқотнинг предмети этиб, муҳаддиснинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарида Қуръон оятларини шарҳлашдаги қарашлари, ёндашув услуби белгиланган.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда комплекс ёндашув, илмий билишнинг тарихийлик, мантиқийлик, анализ, синтез ва қиёсий таҳлил каби тадқиқот усулларида фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

буюк муҳаддис Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” ҳадислар тўпламига илк бор Қуръон оятларини шарҳлашга бағишланган “Китоб ат-тафсир” (كتاب التفسير)ни киритгани, бу эса кейинги ҳадис мажмуаларида анъана сифатида давом этгани далиллангани;

IX асрда таълиф этилган ишончли ҳадис тўпламлари орасида фақат “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”да Қуръони каримнинг барча – 114 сурасига алоҳида тўхталиб ўтилгани, Имом Бухорий замондошлари - Имом Доримий, Имом Муслим, Имом Термизий каби машҳур муҳаддисларнинг ҳадис китобларида айрим сураларнинг тафсири ва фазилатларига оид хабарлар зикр қилингани аниқланган;

Имом Бухорий Қуръон оятлари шарҳлари билан шуғулланган ва тафсирга оид ҳадисларни жамлаган 50 га яқин муҳаддислардан ўз

шартларига мувофиқ келган фақат 12 нафар Ироқ, Ҳижоз ва Шом ровийларининг ҳадисларини “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг “Тафсир китоби”га киритгани асосланган;

Имом Бухорий банда амалини имоннинг шартларидан бири сифатида санаши, амалсиз инсонни динсиз ҳисобламаслик борасидаги қарашлари мотуридийлик таълимоти билан муштарақлиги исботланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

IX асрда олимлар томонидан тафсирларни тадвин қилиш кенг тарқалгани ҳамда Имом Бухорий каби муҳаддислар Қуръон оятларини ҳадис, саҳобий ва тобейлардан нақл қилинган саҳиҳ ривоятлар асосида ўзига хос услубда шарҳлаб, нақлий тафсирларнинг шаклланишига асос солганликлари далилланган;

Имом Бухорий илмий сафарлари давомида мингдан ортиқ ровий-муҳаддислардан таълим олиб, ишончли ҳадислар тўпламида тафсирга оид ривоятларни келтиришда саҳиҳлик шартларига мувофиқ келган 12 нафар устозининг ҳадисларини “Тафсир китоби”га киритгани аниқланган;

“ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”да Қуръон оятларининг тафсирига оид мингдан ортиқ ҳадислар ривоят қилингани, муҳаддиснинг ривоятлардаги сўзлар маъносига аниқлик киритиш учун луғатдан кенг фойдалангани, оятларни шарҳлашда нақлни устувор ҳисоблангани ёритилган;

Имом Бухорийнинг IX асрда кенг тарқалган муржий, қадарий, хорижий, муътазилӣ ва жаҳмӣ каби адашган тоифаларнинг ақидаларига раддия бериш учун келтирган оят ва ҳадислари асосида “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг бугунги кундаги илмий-маърифий аҳамияти кўрсатиб берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончилиги. Тадқиқот натижаларининг ишончилиги методологик базасининг яратилгани, Шарқ ва Ғарб исломшунослик мактабларида шаклланган қатор илмий тадқиқот усулларида фойдаланилгани, илмий хулосаларни илгари суришда “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”, шунингдек, “Жомеъ ал-баён ан таъвили айил-Қуръон” каби бирламчи тафсир манбалари ва замонавий тадқиқотларга⁶ таянилгани, далиллар воситасида асослангани билан тасдиқланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти нақлий Диссертацияда келтирилган маълумотлардан тафсир илмлари тарихи ва ривож, IX аср муҳаддислари мероси, янги тадқиқотларга замин бўлиши, Имом Бухорий асарларини ўрганиш билан боғлиқ тадқиқотларда, сохта салафийлар сингари фирқаларнинг қарашларига раддия беришда ҳамда жаҳолатга қарши маърифат билан кураш борасидаги билим ва кўникмаларни кучайтиришда илмий-назарий манба бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

⁶ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. – Дамашк: Дор Ибн Касир, 1987. – 307 б.; Абу Бакр ибн Абдулраззоқ ибн Нофеъ ал-Ҳумайрий. Тафсир Абдулраззоқ. - Ж. 1 / Маҳмуд Муҳаммад Уба таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1998.; Саййид Абдулмажид Ғаврий. Мавсуа улум ал-ҳадис ва фунуних. - Ж. 2. – Дамашк: Дор Ибн Касир, 2007. – Б. 294; Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи А.Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети, 2018. – 624 б.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамиятидан Ўзбекистон халқаро ислом академияси, олий ва ўрта махсус диний билим юртларида ўқитиладиган “Қуръоншунослик”, “Тафсир илмига кириш”, “Тафсир матнлари”, “Мовароуннаҳрдаги тафсир услублари” каби фанлар мазмунини янги назарий ишланмалар билан бойитиш, дарслик ва ўқув қўлланмаларни янгича ёндашувлар билан такомиллаштириш, соҳага оид факультатив дарслар, семинар машғулоти ва махсус курсларни ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкинлиги билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асаридаги тафсир илмига оид қарашлари таҳлили бўйича олиб борилган тадқиқот натижасида ишлаб чиқилган илмий хулосалар ва таклифлар асосида:

буюк муҳаддис Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” ҳадислар тўпламига илк бор Қуръон оятларини шарҳлашга бағишланган “Китоб ат-тафсир” (كتاب التفسير)ни киритгани, бу эса кейинги ҳадис мажмуаларида анъана сифатида давом этгани далиллангани тўғрисидаги хулосалар “Имом Бухорий – муҳаддислар султони” китоби мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2020 йил 3 июлдаги 02/180-сон маълумотномаси). Натижада, ўзбек халқининг Имом Бухорий бой илмий мероси ҳақидаги хабардорлиги оширилган ҳамда соф ислом таълимоти ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилиш имконини берган;

IX асрда таълиф этилган ишончли ҳадис тўпламлари орасида фақат “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”да Қуръони каримнинг барча – 114 сурасига алоҳида тўхталиб ўтилгани, Имом Бухорий замондошлари - Имом Доримий, Имом Муслим, Имом Термизий каби машҳур муҳаддисларнинг ҳадис китобларида айрим сураларнинг тафсири ва фазилатларига оид хабарлар зикр қилингани тўғрисидаги илмий хулосалардан Мир Араб олий мадрасаси учун “Тафсир”, “Ҳадис” ва “Қуръон илмлари” каби фанларнинг ўқув режаларини ишлаб чиқишда фойдаланилган (Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг 2020 йил 27 июлдаги 1553-сон маълумотномаси). Натижада, талабалар диний соҳага оид муҳим саволларига асослантирилган жавоблар олишида ва Қуръон, ҳадис ва тафсир илмларини чуқур ўзлаштиришида муҳим аҳамият касб этган;

Имом Бухорий Қуръон оятлари шарҳлари билан шуғулланган ва тафсирга оид ҳадисларни жамлаган 50 га яқин муҳаддислардан ўз шартларига мувофиқ келган фақат 12 нафар Ироқ, Ҳижоз ва Шом ровийларининг ҳадисларини “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг “Тафсир китоби”га киритгани тўғрисидаги илмий хулосалардан буюртма асосидаги “Термизий алломаларга доир қўлёзмалар каталоги”ни чоп этишда фойдаланилган (Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази 2020 йил 28 июлдаги 305-сон маълумотномаси). Натижада, ёшлар орасида Имом Термизийнинг устози Имом Бухорийнинг ҳадис илми билан бир қаторда тафсир илми ривожига қўшган ҳиссаси ҳақида тўлиқ маълумот олиш, аждодлар илмий-маънавий меросига бўлган қизиқишни ортишига хизмат қилган;

Имом Бухорий банда амалини имоннинг шартларидан бири сифатида санаши, амалсиз инсонни динсиз ҳисобламаслик борасидаги қарашлари мотуридийлик таълимоти билан муштараклиги, мавзуларга ажратишдаги ўзига хос услуби тўғрисидаги маълумотлардан Имом Бухорий асарлари асосида қўлёзмалар каталоги, альбомлар, илмий-оммабоп ва ҳужжатли фильмлар, ахборот-ресурс базасини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси марказининг 2021 йил 15 октябрдаги 151/21-сон маълумотномаси). Натижада, фуқароларда ислом дини, ҳадис ва тафсир илмлари хусусида тўғри тасаввур кўникмалари шакллантиришга эришилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Диссертация натижалари 3 та халқаро ва 2 та республика илмий-амалий конференцияларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича 5 та китоб ҳамда 12 та илмий мақола ва тезислар нашр этилган. Шулардан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини нашр этишга тавсия этилган илмий нашрларда 5 та мақола, шундан 2 таси хорижий журналларда чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг тадқиқот қисми 134 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида танланган мавзунинг долзарблиги асосланиб, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, ўрганиш объекти ва предмети аниқланган. Тадқиқотнинг фан ва технологиялар тараққиётининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилиб, ишнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган. Олинган натижаларнинг ишончлилиги, илмий ва амалий аҳамияти очиқ берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, апробацияси ва эълон қилинганлиги, диссертациянинг тузилиши ва ҳажми тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**IX аср тафсир илми ривожини ўрганишнинг назарий масалалари**» деб номланган биринчи бобида тафсир илмининг ривожланиш босқичларини ўрганишнинг илмий асослари ҳамда IX аср Мовароуннахр тафсиршунослиги шаклланишида ҳадис тўпламларининг аҳамияти очиқ берилган. Шунингдек, тафсир илмининг пайдо бўлиши ва тараққиёт босқичлари IX аср муфассирлари ва тафсир манбалари илмий тавсифланган.

“Тафсир илмининг шаклланиши ва ривожланиш босқичларини ўрганишнинг назарий асослари” деб номланган биринчи бобнинг биринчи

параграфида манба ва тадқиқотлар асосида тафсир илми шаклланиши ва ривожланиш босқичлари уч босқичга бўлиб ўрганилган:

1) Пайғамбар (с.а.в.) ва саҳобийлар даври. Бу даврда Қуръон тўлиқ тафсир қилинмай, баъзи оятларнинг маъноси умумий тарзда баён этилган, алоҳида китобларга жамланмаган. Ислом таълимотига кўра, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) Қуръони карим оятларини дастлаб ваҳий сифатида қабул қилиб, уларни изоҳлаган биринчи шахс саналади. Шу сабабли *ас-сунна тувассир ал-Қуръан*, яъни “суннат Қуръонни шарҳлайди” қондаси вужудга келиб, барча муфассирлар тафсирларида ҳадисларга таянишлари тартиби белгиланган. Лекин Пайғамбар (с.а.в.) Қуръон тафсирига алоҳида фан сифатида ёндашмаган, балки уни одамларга изоҳлашни ўзининг бурчи ва вазифаси тарзида қабул қилган⁷. Саҳобийлардан кўпчилиги оятларни тафсир қилиш билан шуғулланган бўлсалар-да, уларнинг орасида энг машҳур ва пешқадамлари тўрт киши эди. Булар Абдуллоҳ ибн Аббос (ваф. 68/687), Али ибн Абу Толиб (ваф. 40/661), Абдуллоҳ ибн Масъуд (ваф. 32/652) ва Убай ибн Каъб (р.а.)дир⁸;

2) Тобейлар даври. Ислом дини тарқалган ҳудудлар аҳолиси ўз шаҳарларидаги саҳобийлардан эшитган ривоятларни ўрганганлар. Мазкур даврда аввал яҳудийлик ва насронийлик эътиқодида бўлган, кейин исломни қабул қилган кишилар ҳам тафсир билан шуғулланганлар. Улардан келган ривоятлар исроилиётлар дейилган. Тобейлар тафсир илмида жуда юқори даражаларга эришиб, оятларни шарҳлаш имкониятларини кенгайтирганлар. Ўз навбатида турли фирқа ва мазҳаб вакиллари қарашлари асосида Қуръонни тафсир қилиш бошланган. Масалан, қадарийлардан Қатода ибн Даома Садусий қазо ва қадар масаласига оид ўз тафсирини ёзган. Тобейлар орасида Саид ибн Жубайр (ваф. 95/713), Иброҳим Нахаъий (ваф. 95/714), Мужоҳид (ваф. 103/721), Даҳҳок ибн Музоҳим (ваф. 105/723), Товус ибн Кайсон (ваф. 106/724) кабилар тафсир илми билимдони сифатида машҳур бўлганлар;

3) Табаъа тобейлар даврига келиб, ҳадислар ёзила бошланган ва улар мавзуларга кўра таснифланган ҳолда тўпламларга жамланган. Дастлаб тафсир илмига оид маълумотлар ушбу асарларнинг бир фасли (китоби, боби) сифатида қайд этилган. Мазкур даврнинг сўнгига келиб, тафсир илми ва у билан боғлиқ ривоятлар алоҳида ажратилган, сўнг китоб шаклига келтирилган. Манбаларда бу даврга оид тафсир муаллифлари сифатида Язид ибн Ҳорун Суламий (ваф. 117/735), Шуъба ибн Ҳажжож (ваф. 160/777), Вакиъ ибн Жарроҳ (ваф. 197/813), Суфён ибн Уяйна (ваф. 198/814), Равҳ ибн Убода Басрий (ваф. 205/820), Абдураззоқ ибн Ҳаммом (ваф. 211/826), Одам ибн Иёш (ваф. 220/835), Абд ибн Ҳумайд (ваф. 249/855) тилга олинган.

⁷ Солих ас-Субҳи. Мабахисун фи улум ал-Қуръон. – Байрут, 1972. – Б.97.

⁸ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Жузай Калбий. Китоб ат-тасхил ли улум ат-Танзил / Муҳаммад Абдулмуъним Юнусий ва Иброҳим Атва таҳқиқи. – Ж. 1. – Қоҳира: Авд. – Б.16; Муҳаммад ибн Ҳусайн Заҳабий. Ат-Тафсир ва-л-муфассирун. – Ж. 2. – Байрут: Дор ал-Арқам. – Б.45.

“IX аср тафсирунослигида ҳадис тўпламларининг аҳамияти”, деб номланган иккинчи параграфда тафсир илми тарихида Имом Бухорийга замондош бўлган ва тафсир илми билан шуғулланган муҳаддислар илмий мероси алоҳида тадқиқ этилган. Ислом оламининг машҳур олимларидан Муҳаммад ибн Савр (ваф. 190/806), Вакиъ ибн Жарроҳ, Абу Бакр Асам (ваф. 200/816), Равҳ ибн Убода, Абу Бакр ибн Абу Шайба (ваф. 235/849), Исҳоқ ибн Роҳавайҳ (ваф. 238/853), Аҳмад ибн Ҳанбал (ваф. 241/855), Дуҳайм (ваф. 245/859), Абд ибн Ҳумайд, Яъқуб ибн Иброҳим Давракий (ваф. 252/866), Юсуф Қаттон (ваф. 253/869), Абу Саид Аъшаж (ваф. 257/871), Сунайд ибн Довуд (ваф. 266/880), Ибн Можжа (ваф. 273/886), Бақи ибн Махлад (ваф. 276/889), Абу Али ибн Абдулваҳҳоб Жуббой (ваф. 303/916), Риёзий (ваф. 298/911) кабилар фаолият юритганлар⁹. Аксарият муҳаддисларнинг асарлари таркибида тафсир илмига оид алоҳида китоб ажратилган бўлиб, унда саҳобий, тобейй ва табаъа тобеййлар томонидан ривоят қилинган ҳадислар ўрин олган.

Ўрта аср манбаларида VIII–IX асарларда яшаган муҳаддислар томонидан алоҳида таълиф этилган тафсир китоблари ҳақида маълумотлар келтирилган, бироқ уларнинг аксарияти бугунги кунгача етиб келмаган. Жумладан, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Савр Санъоний (ваф. 190/806) Яманнинг Санъо шаҳрида туғилган. Муфассир, муҳаддис ва фақиҳ сифатида танилган Ибн Савр ҳадисда “сиқа”, яъни ишончли ровийлардан ҳисобланган. У Абдулмалик ибн Абдулазиз ибн Журайжнинг тафсирини ривоят қилган. Машҳур тафсир китобларда олимдан қилинган кўплаб ривоятлар мавжуд. Имом Табарийнинг “Тафсир”ида Ибн Саврнинг Маъмардан ривоят қилган 550 дан ортиқ хабари келтирилган¹⁰.

Абу Бакр Асам Басранинг тафсир, калом ва фикҳ бўйича етук олимларидан ҳисобланган. У фақирона ҳаёт кечирган. Манбаларда унинг “Тафсир ва китоб халқ ал-Қуръон”, “Китоб ал-ҳужжа вар-русул”, “Китоб ал-ҳаракот”, “ар-Радду ьала ал-мулҳида”, “ар-Радду ьала ал-мажус ва асмо ал-ҳусна” каби 27 та асар таълиф этган. Китоблари орасида фақат биттаси, яъни “Тафсир ал-Қуръон” асари бугунги кунга етиб келган. Унинг Қуръон тафсирига оид ўзига хос қарашлари Имом Жуббой, Имом Мотуридий ва Фахриддин Розий каби олимлар тарафидан кўп ўринларда нақл этилган. Абу Бакр Асам маъноси бирор далилга муҳтож ва эътирозга сабаб бўлмаган оятлар муҳкам, маъноси ақл юритиш воситасида англанадиган оятлар эса муташобих, деб таъриф берган.

Исҳоқ ибн Роҳавайҳ номи билан машҳур бўлган Абу Яъқуб Исҳоқ ибн Иброҳим ибн Махлад ибн Иброҳим Ҳанзалий Марвазий 161/778 йилда Марвада туғилган. Ҳадис хофизларидан бўлиб, дастлабки илмни Абдуллоҳ ибн Муборак, Суфён ибн Уяйна, Вакиъ ибн Жарроҳлардан ўрганган. Унинг

⁹ Ибн Надим Абулфараж Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Муҳаммад Варроқ Бағдодий. Ал-Фихрист. - Байрут: Дор ал-маърифат, 1997. – Б. 52-60.; Жалолиддин Абдурахмон Суютий. Ал-Иткон фий улум ал-Қуръон. – Ж. 2. – Б. 242-244.

¹⁰ Қаранг: Herbert Berg. The Development of Exegesis in Early Islam. The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period, Richmond (Surrey). - Curzon, 2000. – P. 142.

шогирдлари орасида Имом Бухорий, Бақийя ибн Валид, Яҳё ибн Одам ва бошқа кўплаб машхур олимларни келтириш мумкин. У фикҳий мавзуларга кўра тартибланган “Сунан”, ровийларга кўра жамланган “Муснад” ҳамда “Тафсир” асарларини таълиф этган бўлиб, улар бугунги кунгача етиб келмаган. Исҳоқ Ибн Роҳавайҳ 238/853 йилда вафот этган.

Келтирилган маълумотлардан маълум бўлдики, IX аср Мовароуннаҳр тафсиршунослиги ривожиди муҳаддисларнинг роли, ҳадис тўпламларининг аҳамияти беқиёсдир. Хусусан, Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асари ҳам тафсирга доир ривоятларни жамлагани билан ҳам эътиборли манба ҳисобланади.

Диссертациянинг «Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарининг нақлий тафсир анъаналари шаклланишидаги ўрни» деб номланган иккинчи бобида Имом Бухорий муфассир устозларининг тафсирга оид ривоятлари, “ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ” асаридаги тафсирга доир ривоятларни жамлашдаги ёндашуви ва муҳаддиснинг Қуръон маъноларини шарҳлашдаги усули ёритилган.

“Имом Бухорий муфассир устозларининг тафсирга оид ривоятлари” номли биринчи параграфиди олимнинг тафсир ривоятлари билан танилган устозлари ҳақида маълумот берилган. Имом Бухорий илмий сафарлари давомида 1080 нафар устоз-шайхлардан ҳадис ёзиб олган¹¹. У дастлабки илмни ўз она юртидаги олимлардан олишни бошлаган. Манбаларда Абу Ҳафс ибн Ҳафс (ваф. 216/831) Имом Бухорийга Суфён Саврийнинг “ал-Жомеъ” асаридан таълим бергани зикр этилган¹². Шунингдек, муҳаддиснинг илк устозлари қаторида Муҳаммад ибн Салом Пойкандий (ваф. 225/839) ҳамда Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Муснадий (ваф. 229/843) қайд этилган¹³.

Муҳаддиснинг устозлари орасида Қуръон тафсирига оид ҳадисларни ривоят қилганлари кўпчиликини ташкил қилмайди. Ўрганилган 50 нафарга яқин машхур муҳаддислардан фақат 23 нафарининг ривоятлари тафсир ва ҳадис тўпламларидан жой олган. Ушбу устозлардан 12 нафарининг ривоятлари “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”га киритилган бўлиб, уларнинг аксарияти Басра, Куфа, Ҳижоз ва Шом ўлкалари ровийларидир.

Имом Бухорий Марвада Абдон ибн Усмон, Али ибн Ҳасан ибн Шақиқ, Садақа ибн Фазлдан ривоятлар эшитган. Муҳаддис устозларидан ҳисобланган ҳамда “ат-Тарих ал-кабир”да зикр этилган Абдуллоҳ ибн Усмон ибн Жабаланинг лақаби Абдон бўлган (ваф. 221/836). Унинг тўлиқ исми – Абу Абдурахмон Абдуллоҳ ибн Усмон ибн Жабала ибн Абу Раввод Маймун (ёки Айман) Аздий Атакий Марвазий бўлиб, Имом Бухорий ундан ҳадис ривоят қилган.

Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарининг боб ва китобларга

¹¹ Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад Заҳабий. Сияр аълам ан-нубало. - Байрут: Муассаса ар-рисола, 2001. – Ж. 12. – Б. 395.

¹² Абу Бакр Аҳмад ибн Али ибн Хатиб Бағдодий. Тарих Бағдод. - Байрут: Дор ал-ғарб ал-исламий, 2002. – Ж. 2. – Б. 330.

¹³ Sandıkcı S. Kemal. İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında HADİS. – Ankara: DİB, 1991. – S. 447-448.

бўлишдаги мақсади, таълим этиш усули ҳамда *тарожум* деб номланган услуби ўзига хосдир. Зеро, асарда бир нечта муҳим мавзуларни жамлаш мақсади олингани сабаб ривоят қилинган ҳадислар мухтасар ҳолда келтирилган. Ҳадисларни тақдим этишнинг бу усули устози Исҳоқ ибн Роҳавайҳнинг кўрсатмасига кўра амалга оширилган. Мазкур ҳолатни имомнинг қуйидаги сўзлари қўллаб-қувватлайди: “Бу китобни 600 мингга яқин ҳадислардан (саралаб) чиқардим. Унга фақат саҳиҳ бўлганларини киритдим. Чўзилиб кетмаслиги учун саҳиҳни ҳам тарк қилдим (олиб ташладим)”. “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг асл ва тўлиқ номланишидаги “мухтасар” сўздан ҳам айнан шу маъно назарда тутилган.

Имом Нававий Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” тўлиқ номини “ал-Жомеъ ал-муснад ас-саҳиҳ ал-мухтасар мин умури Расулиллаҳи соллаллоҳу алайҳи ва саллам ва сунаниҳи ва айёмиҳи”, деб келтирган. Ушбу мухтасар ва кенг тарқалган ном асар муаллифининг кўзлаган мақсади ҳамда таркибига киритилган мазмун билан амалда бир хил. Асарнинг номи борасида Калободий, Ибн Атийя, Қози Иёз, Ҳофиз Ибн Хойр, Ибн Салоҳлар Имом Нававий каби яқдил фикрда бўлганлар. Демак, Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарида тафсирга доир ривоятларни жамлашда ривоятнинг қатъий ва собитлигига алоҳида эътибор қаратган, ҳадис маъносини қувватловчи хабар ёки исроилиёт ривоятларини жамлашни мақсад қилмаган.

Бобнинг иккинчи параграфи *“Имом Бухорийнинг нақлий тафсирлар шаклланишидаги роли”* деб номланган. Бу бандда VIII асрда Қуръон тафсирларини таълиф этишда ат-тафсир бил-маъсур – нақл асосидаги тафсир ва ат-тафсир бир-раъй – ақл ва ижтиҳод асосидаги тафсирга ажратиш анъанаси мавжуд бўлгани ёритилган. Тафсирлар нақл, яъни ҳадис, саҳобалар ривоятлари ёки ақлий илмлар асосида ёзилган. Шунингдек, ҳам нақлий маълумотлар, ҳам ақлий маълумотлар аралаш келган китоблар ҳам таълиф этилган. Хусусан, нақлий тафсирлардаги ривоятларнинг афзалроғини кўрсатиш, таржих қилишда нақлий илмларга, ақлий тафсирларда эса нақл билан бирга ақл ва ижтиҳодга таянган.

Имом Бухорий Қуръонни ҳадис, саҳобий ва тобейлардан нақл қилинган саҳиҳ ривоятлар асосида шарҳлаш тури бўлган ат-тафсир бил-маъсур усулининг ривожланишига ҳисса қўшган. Зеро, ушбу тафсир тури тафсирлар ичида афзали ва улуғроғи ҳисобланган. Чунки ҳадис орқали Қуръонни шарҳлаш, оятларнинг нозил бўлишига бевосита гувоҳ бўлган саҳобийлар ва уларнинг давомчилари бўлган тобейлар тафсирнинг қадрини оширган. Муҳаддислар тафсирнинг бу туридаги икки асосий жиҳат - ривоятлар силсиласининг саҳиҳлиги ва бир оят шарҳида бир нечта нақлларнинг мавжудлиги масаласига алоҳида эътибор қаратганлар.

Имом Бухорийнинг Қуръондаги оятларнинг ҳар бирига алоҳида ривоят келтирмаганининг сабаби хабарларнинг сиҳхатига оид қўйган шартлари билан изоҳланади. Бошқа муфассирлар ўз шартлари ва олдиларига қўйган мақсадларига таянган ҳолда тафсирга оид ривоятларни келтирганлар. Абдураззоқ ибн Ҳаммом “Тафсир”ида барча оятлар таҳлил қилинмаган, аммо

тафсир қилинган оятлар бўйича бир-иккита ривоят келтирилган, муаллифнинг қўшимча изоҳлари тафсирга доир нақллар билан асосланган¹⁴.

Имом Бухорий “Китоб ат-тафсир”да ҳадислар тўпламининг бошқа бўлимларидан фарқли равишда ривоятларни маълум бир боб мавзулари остида тўпламагани, балки тафсирларда бўлганидек, оятлар тартибини асос қилиб олгани ёритилган. Олим ривоятларни келтирган ҳолда, очиқ шахсий изоҳ ва баёнга таянмаган. Имом Бухорийнинг ҳар бир оят лафзи ва жумлалар маъноси ҳамда мақсадларини батафсил очишни қатъий қасд қилмаганини боб номлари, изоҳсиз қолдирилган жойлар орқали англаш мумкин.

Бобнинг учинчи параграфи “*Муҳаддиснинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарида Қуръон маъноларини шарҳлашдаги услуби*” деб номланган. Унда Имом Бухорийнинг саҳиҳ ҳадислар тўпламида ривоятларнинг ишончлилиқ даражасига қўйган шартларини айнан тафсирга доир хабарларда ҳам татбиқ қилгани ёритилган. Диссертацияда “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”да зикр қилинган тафсирга тегишли ҳадисларнинг тартиби ва мазмуни бўйича мавзунинг кўпчилиқ эътиборидан четда қолган жиҳатларига ҳам аниқлик киритилган. Бунда муҳаддиснинг Қуръон маъноларини шарҳлашдаги услубини ёритиш учун Ибн Аби Ҳотимнинг “Тафсир” асарида оятларни тақдим қилиш усули билан қиёсланган.

“Эй имон келтирганлар! Сизлардан олдинги (уммат)ларга фарз қилингани каби сизларга ҳам рўза тутиш фарз қилинди, шояд (у сабабли) тақволи бўлсангиз”¹⁵ ояти ҳақида Ибн Аби Ҳотим мазкур мавзуда ворид бўлган ривоятлар уч гуруҳга бўлинишини таъкидлаган. Бунга кўра, биринчи гуруҳга Расулulloҳ (с.а.в.)га нисбат берилган - *марфуъ*, кейинги гуруҳга саҳобийга нисбат берилган - *мавуқф* ва охиргиси тобеййга нисбат берилган - *мақтуъ*¹⁶ ривоятлар бўлиб, биттадан жами учта ривоят олдинги умматларга фарз қилинган рўза ҳақида маълумот берган.

Имом Бухорий “Бақара” сурасининг 183-оятининг тафсирида навбати билан ушбу тўрт ривоятни зикр қилган: 1) Абдуллоҳ ибн Умар шундай деган: “Ашуро куни жоҳилият аҳли рўза тутарди. Рамазон рўзаси амри келганда Пайғамбар (с.а.в.) “(Ашуро куни) истаган рўза тутсин, истамаган тутмасин” дедилар”; 2) Оиша (р.а.) шундай деганлар: “Рамазон рўзаси амри келмасидан олдин Ашуро куни рўза тутиларди. Рамазон рўзаси амри келганда Пайғамбар (с.а.в.) “(Ашуро куни) истаган рўза тутсин, истаган рўза тутмасин” дедилар”; 3) Абдуллоҳ ибн Масъуднинг шундай дегани нақл қилинган: “Ашъас Абдуллоҳнинг ёнига кирганида у овқат еяётган экан. Ашъас унга “Бугун Ашуро куни” деган. Абдуллоҳ “(Ашуро рўзаси) Рамазон рўзаси амри нозил бўлишидан олдин тутилар эди. Рамазон (рўзасига амр) келгач, ўша кун рўза тутиш қолдирилди. Кел, ёнимга ўтириб егин”, деб жавоб берган; 4) Оиша (р.а.) шундай деганлар: “Жоҳилият даврида Қурайш Ашуро куни рўза тутар

¹⁴ Қаранг: Абу Бакр ибн Абдурраззоқ ибн Нофеъ Хумайрий. Тафсир Абдурраззоқ / Маҳмуд Муҳаммад Убда таҳқиқи.– Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1419/1998.

¹⁵ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи А.Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети, 2018. – Б. 23.

¹⁶ Ҳасан Айюб. Улум ал-Қуръон ва-л-ҳадис. – Қоҳира: Дор ас-салом, 2002. – Б. 173.

эди. Ўша кун Пайғамбар (с.а.в.) ҳам рўза тутар эдилар. Мадинага келганларида тутишга давом этдилар ва тутишни буюрдилар ҳам. Рамазон (рўзасига амр) келгач, Рамазон рўзаси фарз қилинди, Ашуро рўзаси тарк этилди. Бундан сўнг Ашуро рўзасини истаган киши тутар эди, истамаган тутмас эди”.

Имом Бухорий ривоятларни келтиришда тадрижийликка аҳамият бериб, аввало, жоҳилият аҳлининг Ашуро куни рўза тутгани, Рамазон рўзасига амр келгач, Пайғамбар (с.а.в.)нинг ўша кун рўза тутишни кишиларнинг ихтиёрига топширганларини билдирган ҳадисларни нақл қилган. У зикр қилган иккинчи ҳадисда “жоҳилият аҳли”га урғу берилмай, Ашуро рўзаси ислом келганидан сўнг бироз вақт давом этганига ишора қилади. Учинчи ҳадисда икки саҳобий орасидаги Ашуро рўзасига оид бир мулоқот келтирилган. Мулоқот бу мавзудаги амалиётни ўртага қўйганидек, Ашуро рўзасининг Рамазондан олдин фарз бўлганига оид бир ишорани ҳам ўз ичига олган. Зеро, Ашъаснинг Ашуро куни овқат тановул қилаётган Абдуллоҳни танқид қилиши бу амрнинг давом этганини кўрсатади.

Оиша (р.а.)дан нақл қилинган охириги ривоятда эса нисбатан батафсил маълумот берилиб, Ашуро рўзаси Мадина даврида ҳам тутилгани ёритилган. Имом Ибн Ҳажар Имом Бухорий бу ривоятни келтириш орқали аввалги умматларга фарз қилинган рўза Рамазон рўзаси бўлмаганига ишора қилган. Зеро, Рамазон рўзаси фарз бўлганида эди, Расулуллоҳ (с.а.в.) Ашуро рўзасини эмас, Рамазон рўзасини тутардилар. Демак, Пайғамбар (с.а.в.)нинг Ашуро куни рўза тутишлари тавқифий, яъни ушбу рўза Қурайшнинг одатига эргашиш учун эмас, балки Аллоҳнинг аввалгиларга фарз қилган бир амрини бажариш учун тутилган¹⁷.

Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарида Қуръон маъноларини шарҳлашдаги услуби тизимлиликка, тадрижийликка, қиёсий таҳлилга асосланган. Муҳаддиснинг нақлий тафсирлар услубидаги ўзига хос ёндашуви ва йўналиши Рамазон рўзасига доир оятни шарҳлашида аниқ ифодаланган. Зеро, ҳар бир ҳукм ва амалнинг қатъий тартибда собит бўлиши унга доир манбалардаги ривоят ва ишончли хабарлар билан келтирилганда янада аҳамиятли бўлади.

Диссертациянинг «Имом Бухорийнинг Қуръон оятларини шарҳлашдаги ёндашуви хусусиятлари» деб номланган учинчи бобида “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”даги тафсир ривоятига оид боблар таҳлили, Имом Бухорийнинг “Тафсир китоби” тарожумларини номлашдаги ўзига хос истинбот усули ҳамда муҳаддиснинг ақидавий оятларни шарҳлашдаги ишора ва далиллари таҳлил қилинган.

Бу бобнинг биринчи параграфи ““ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”даги тафсир ривоятига оид боблар таҳлили”, деб номланган. Бунда тафсирга алоқадор боблар, уларга оид изоҳлар ўрганилганда, Қуръон тафсирига оид бобларнинг сони 1129 та экани аниқланган. Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ида

¹⁷ Қаранг: Китоб ат-тафсир. 25-боб: “Бақара” сураси, 183-оят. // Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. – Дамашк: Дор Ибн Касир, 1987. – Б. 307.

учраган жами ривоятлар сонига нисбатан тафсирга оидлари асарнинг учдан бирини ташкил қилган. Шу билан бир қаторда, оятлар билан бошланувчи китоблар сони эса 18 та бўлиб, “Тафсир китоби”да 516 та жойда ва бошқа фаслларда 613 ўринда оятлар изоҳланган. Имом Бухорий асарининг тафсирга оид фаслида бошқа ҳадис мусаннифларидан фарқли равишда нақлий тафсир имкониятларини кенгайтиришга ҳаракат қилинган.

Диссертацияда Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”идаги тафсир ривоятига оид боблар сони кўп бўлишига қарамай, ундаги ривоят ва нақллар нисбатан озчиликни ташкил қилгани ёритилган. Бу ҳолат машҳур “ас-Сихоҳ ас-ситта” - олти саҳиҳ тўпламларидаги тафсирга оид фаслларига ҳам тегишли. Муҳаддислар билан бир даврда яшаган муфассирлар орасида тафсир тушунчасида жиддий фарқ бўлган. Оятларнинг тўғри тушунишда сабаби нузул хабарларининг аҳамияти катта.

Имом Нававий ва Имом Ҳофиз Асқалоний Имом Бухорийнинг ҳадисларни тўплашдаги мақсадини қуйидагича таърифлаганлар: “У фикҳий фойдалар, ҳикматли нуқталар қолиб кетмаслиги учун матнлардан ўзи тушунган кўп маъноларни очиб берган ва уларни бобларга ажратган. Бобларга ажратишда ҳукмий оятларга эътибор берган, улардан ноёб далилларни чиқарган, оятларнинг тафсирига кенг йўллар билан ишора қилиш услубини қўллаган”¹⁸.

Имом Бухорийнинг мақсади фақат ҳадисларни келтириш билан кифояланмай, ҳадислардан истинбот, яъни ҳукм чиқариш учун боблардан, уларга фикҳий масалаларга оид далилларни жамлаш орқали фойдаланган. “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг айрим ўринларида бобда келтирилган ҳадисдан сўнг: “Фалончининг Пайғамбар (с.а.в.)дан келтирган сўзи” ёки шу маънодаги ибора билан бошланувчи ҳадисларни санаб ўтган. Бошқа ўринларда Қуръони каримдан ҳам оятлар келтирилган ёки умуман нақл қилмаган.

Имом Бухорий ҳадисларни баён қилишда, боблардан олдин мавзуларга доир китобларнинг номларини келтиради. Масалан:

كتاب الإيمان، كتاب الطهارة، كتاب الصلاة، كتاب بدء الوحي

яъни: “Ваҳийнинг бошланиш китоби”, “Имон китоби”, “Таҳорат китоби”, “Намоз китоби” каби.

Имом Ибн Ҳажар Асқалоний “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” ичида ишлатилган “китоб” (كتاب) сўзини “ёзди”, “ёзади”, “ёзмоқ, китоб, хат” (كتب يكتب كتابا) феълининг масдари бўлиб, мазкур феълнинг моҳиятан асоси “уламоқ”, “қўшмоқ”, “тўпламоқ” маъноларини билдиради, деб келтиради. Шунинг учун ҳам маълум бир масалаларни ўзида жамловчи фасл ва бобларга нисбатан “китоб” сўзи ишлатилган. Луғавий жиҳатдан қаралганда, ҳарфларнинг ўзаро улаб ёзилиши тушунилади. Лекин “боб” (باب) сўзининг асосий маъноси “кириш”, “ўтиш”, “йўлак”, “мундарижа” مدخل маъноларида бўлиб, асарда “китоб” сўзи, “кириш жойи” мажозий “эшик” маъносида қўлланилган. Ушбу китоблар остида келтирилган бобларнинг сарлавҳалари эса топқирлик ва

¹⁸ Ибн Ҳажар Асқалоний. Ҳадй ас-сорий. – Ж. 8. – Байрут: Дор ал-маърифат, 1951. – Б. 7.

ўткир заковат билан ишланган. Бобларга ажратиш алоҳида тадқиқот усули бўлиб, бу араб тилида “табвиб” (تبويب) бобларга, бўлимларга, навларга ажратиш, деб номланади. Шунингдек, “боб” сўзининг ўзаги “суқун, асвақун” (سوق، أسواق) яъни “бозор” вазнидаги “бубун, абвабун” (بوب، أبواب) “эшик” сўзидан олинган. Кейинчалик бу сўзнинг ўрта ўзаги иллат-касал ҳарф бўлгани учун грамматик қоидалар асосида باب - “боб” шакли ҳосил қилинган.

Бобнинг иккинчи параграфи “Имом Бухорийнинг *“Тафсири китоби” тарожумларини номлашдаги ўзига хос истинбот усули*”, деб номланган. Имом Бухорий аксар ҳолларда, ҳар бир китобнинг биринчи бўлимида мавзуга доир Қуръони карим оятларидан далиллар келтирган. Масалан, “Ваҳийнинг бошланиши” китобида айнан шу усулни кузатиш мумкин:

1- باب كيف كان بدء الوحي إلي رسول الله صلى الله عليه وسلم و قوله جل ذكره
(إنا أوحينا إليك كما أوحينا إلي نوح و النبيين من بعده)

яъни: “Расулудлоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга ваҳийнинг бошланиши қандай бўлган?”¹⁹. Аллоҳ жалла зикруҳунинг “(Эй, Муҳаммад!) албатта, Биз Нух ва ундан кейинги набийларга ваҳий юборганимиздек, Сизга ҳам ваҳий юбордик”²⁰. Ушбу оят Пайғамбар (с.а.в.)га ваҳийнинг нозил бўлганига қатъий далилдир. Муҳаддис китобда оятга уйғун бўлган, унинг маъносини таъкидлайдиган, узвий боғлиқ бўлган ҳадисларни изчиллик билан келтирган.

Бобларнинг изчилиги ва ўзаро уйғунлигини эътиборли ўқувчи мутолаа қилиш жараёнида ҳеч бир қийинчиликсиз илғаб олади. Муаллиф ўз китобида фойдаланувчининг ҳолатини инобатга олиб, ҳар бир жумлани аниқ ва лўнда келтирган ҳамда бўлимларнинг номларини нозик ва нафис жумлаларда ифодалаган.

Асардаги ҳар бир китоб ва бобларнинг аввалида оят, ҳадис ва шарҳларни келтиришда муаллиф томонидан қўлланилган услуб ўқувчининг фикр ва имкон доирасини кенгайтиришга ёрдам беради. Китобдаги дастлабки ҳадис ният ва мақсад тўғрисида бўлиб, муҳаддис асарни яхши ният ва ихлос билан ёзганлигига урғу берган. Бу орқали ўқувчига муайян иш бошлаш жараёнида шахсий намуна кўрсатган. Имом Бухорий тўпламни таълиф этишда ҳадисларнинг мазмунидан келиб чиқиб, бобларга ажратган ва уларга сарлавҳалар қўйиб чиққан. Муҳаддисга хос бўлган қарашлар асосида шаклланган бобларнинг сарлавҳалари ҳадис илмида “тарожим” деб аталган.

Уламолар Имом Бухорийнинг тарожимларни беришда қўллаган усулини ҳадис илмига олиб кирилган катта йўналиш ва ёндашув сифатида эътироф этганлар. Имом Бухорий бобларни номлашда ҳадислар ва уларнинг маъносидан унумли фойдаланиб, улардан иқтибослар келтирган. Муҳаддис боб таркибида келтирилаётган ҳадис мазмунини ихчам ва лўнда шаклда бобнинг сарлавҳасида баён қилган. Масалан, “Таяммум” - التيمم китобидаги 8-боб тарожими ضربة التيمم “Таяммум бир зарбадир”, деб келтирилган. Ушбу боб

¹⁹ Ибн Ҳажар Асқалоний. Фатҳ ал-Борий би шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий. – Ж. 1. – Қоҳира: Дор ад-дайён лит-турос, 1986. – Б. 14.

²⁰ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи А.Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети, 2018. – Б. 104.

остида келган ҳадисда Аммор (р.а) Расулulloҳ (с.а.в.)дан таяммум ҳақида сўрагани ҳолати баён қилинган. Ушбу баён қуйидагича:

إنما يكفيك أن تصنع هكذا “فضرب بكفه ضربة علي الأرض ثم نفضها”
ثم مسح بهما ظهر كفه بشماله أو ظهر شماله بكفه ثم مسح بهما وجهه

яъни: “Сенга мана бундай қилишинг кифоя қилар эди “, деб кафтларини ерга бир марта урди-да, сўнг уни қоқиб, кафтларининг устки тарафига (ёки қўлларининг устига кафтларини) суртди. Сўнг уларни юзларига суртди”²¹. Демак, бобнинг номи айнан юқорида кўрсатилган ҳадисдан иқтибос қилиб келтирилган. Унда ҳадисдаги *ضربة بكفه ضربة* “кафтларини ерга бир марта урдилар” жумласи мазмуни сарлавҳага чиқарилган.

“Муҳаддиснинг ақидавий оятларни шарҳлашдаги ишора ва далиллари” деб номланган учинчи параграфда Имом Бухорийнинг адашган фирқаларнинг қарашларига раддия сифатида келтирган оят ва саҳиҳ ҳадислари очиб берилган.

IX асрда ақидавий баҳслар авж олиб, ислом дини ниқобидаги фирқалар кенг тарқалган эди. Бу адашган тоифалардан дастлабки машҳурлари аввал хорижийлар, кейин қадарийлар, ундан сўнг эса хорижийлардан ажралиб чиққан муътазила ва муржийлар бўлиб, бу рўйхатни жаҳмийлар тоифаси яқунлаган. Бу тоифалар Қуръондаги муташобих оятларни ўзларича таъвил этиб, ўзаро ихтилоф қилишга уринганлар. Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”идаги имон, тавҳид каби масалаларга оид бобларда келтирилган оятларнинг тафсирлари адашган фирқаларнинг қарашларига раддия бўлиб, ислом шариатидаги ақидавий масалалар ечимида муҳим аҳамият касб этади.

Имом Бухорий Қуръон оятларини ўзига хос усулда тафсир қилиш орқали “Имон китоби”да муржийларга, “Тавҳид китоби”да муътазила ва жаҳмийларга, “Қадар китоби”да эса қадарийларга ва улар томонидан билдирилган фикрларга раддия сифатида далиллар келтирган, уларнинг нотўғри қарашларини ўзларига очиб берган.

Имом Бухорий Қуръоннинг 114 та сурасига оид ривоятларни бир жойга жамлаб, ҳадис тўпламига киритган илк муҳаддис бўлиб, ушбу анъана ундан кейинги муҳаддислар томонидан ҳам қўллаб-қувватланган. Унинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асари ишончли ҳадислар тўплами бўлиб қолмасдан, олимнинг тафсирга оид қарашларини ўрганишда, адашган оқимларга раддия беришда муҳим аҳамият касб этади.

ХУЛОСА

Диссертацияда келтирилган мақсад ва вазифалар доирасида амалга оширилган тадқиқот ва таҳлиллардан қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Тафсир илмининг шаклланиши ва мустақил йўналиш сифатида ривожланишини уч босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқич – Пайғамбар (с.а.в.) ва саҳобийлар (الصحابه), сўнг тобеийлар (التابعون) ва ниҳоят табаъа тобеий

²¹ Ибн Ҳажар Асқалоний. Фатҳ ал-Борий би шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий. – Ж. 1. – Қоҳира: Дор ад-дайён лит-турос, 1986. – Б. 543-545.

(تبعث التابعين)лар даврини ташкил этган. Дастлаб саҳобийлар-муфассирлар оятларни шарҳлашда ҳадисларга таянишлари тартиби белгиланган. Тобейлар эса тафсир илмида жуда юқори даражаларга эришганлар ва оятларни шарҳлаш имкониятларини кенгайтирганлар. Бу даврда турли фирқа ва мазҳаб вакиллари қарашлари асосида Қуръонни тафсир қилиш бошланган. Табаъа тобейлар даври тафсир илми билан боғлиқ ривоятлар алоҳида ажратилиши, сўнг китоб шаклига келтирилиши билан тавсифланади.

2. Имом Бухорийнинг “Холқу афъал ул-ибад” асарини таҳқиқ қилган Доктор Абдурахмон Умайранинг тадқиқотларига таянган ҳолда Имом Бухорийнинг шох асари “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” таркибидаги “Тафсир китоби”дан ташқари “ат-Тафсир ал-кабир” номли мустақил асари бўлганини инобатга олиб, олимни Мовароуннаҳрда илк тафсир мактаби асосчиларидан бири сифатида кўрсатиш мумкин.

3. IX аср Мовароуннаҳр тафсиршунослигида нақлий тафсирларнинг шаклланиши ва ривожланиши муҳаддислар фаолияти билан боғлиқ. Имом Бухорий каби муҳаддислар саҳиҳ хабарларни тўплаш жараёнида тафсирга оид ривоятлар доирасида кенг қамровли ишларни амалга оширганлар. Мазкур давр тафсир илми ривожининг чўққиси ҳисобланиб, мовароуннаҳрлик Абд ибн Хумайд, Имом Доримий, Имом Бухорий, Имом Термизий, улардан ташқари Имом Насойй, Равҳ ибн Убода каби муҳаддислар ўзларининг ҳадис тўпламлари таркибида Қуръон тафсирига оид ривоятларни ҳам жамлаб, тафсир илми шаклланишига катта ҳисса қўшганлар.

4. Имом Бухорий тафсирга оид ривоятларини илк устозлари Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Муснадий, Муҳаммад ибн Салом Пойкандий ҳамда Абу Ҳафс ибн Ҳафс Бухорий каби олимлардан олган. Муҳаддис мингдан зиёд устозлардан илм олган бўлса-да, улар орасида тафсир илмига оид ривоят қилганлари кўпчиликни ташкил қилмаган. Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”га ўз шартларига мувофиқ келган 12 нафар ровийнинг ҳадисларини киритган, уларнинг аксарияти Басра, Куфа, Ҳижоз ва Шом ўлкалари олимлари бўлганлар.

5. Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарида келтирган Қуръони каримнинг оятлари тафсири, суралар фазилати, оятларнинг сабаби нузули, оятларнинг ўзаро муносабат илми, оятларни саҳиҳ ҳадислар билан изоҳлашга оид ривоятлар таҳлилидан келиб чиқиб, ушбу асарни “тафсир бил-маъсур” нақлий тафсирга оид илк манбалардан бири сифатида қабул қилинишига асос бўлган. Бу эса ўз даври ва кейинги давр муҳаддислар учун ҳадис илмидаги янги бир ёндашувни юзага келишига замин яратган.

6. Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”да Қуръондаги сура ва оятларга доир ривоятларни келтиришда энг ишончли ривоятларга эътибор қаратган. Шу билан бирга, олим “Китоб ат-тафсир”да асарининг бошқа бўлимларидан фарқли равишда ривоятларни маълум бир боб мавзулари остида тўпламаган, балки тафсирларда бўлганидек, оятлар тартибини асос қилиб олган. Тафсир бобларда зикр қилинган оятга оид нақл қилган ҳадисларнинг тартиби ва мазмуни бўйича мавзунинг турли қирраларига алоҳида эътибор берган.

7. Муҳаддис “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”да Қуръон маъноларини шарҳлашда

оятларнинг маъноларини ёритиш, моҳиятини очиб бериш борасида жуда эҳтиёткор услубни қўллаган. Ҳар бир сура ёки оятни шарҳлашда бир нечта ишончсиз ривоятларни келтиришдан сақланган. Зеро, ҳар бир оятнинг ҳукми олимнинг наздида алоҳида аҳамият касб этган, агар хато тушуниб ёки талқин қилинса, мазкур оятга амал қилиш қатъий тартибда собит бўлиши мумкинлигини билган. Шу боис саҳиҳ ҳадисларга қўйилган қатъий шартларини тафсир илмига оид ривоятларда ҳам қўллаган ва ишончли манбаларга таянган. “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”да келтирилган оятлар луғавий изоҳларининг аксарияти ўз даврида ишончли манба сифатида қўлланилган Абу Убайданинг “Мажозул Қуръон” асари билан Имом Фарронинг “Маъонил Қуръони”дан олинган.

8. Тафсир илмига доир ривоятлар Имом Бухорий томонидан ўзига хос тарзда тартибга солинган. Унинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”идаги тафсир ривоятига оид боблар ҳадисларни мавзусига кўра турли бобларга бўлиб тартиблаган. Тўрт мингга яқин алоҳида номланган боблар ўзига хос мақсадга хизмат қилиб, кўпинча ҳадисдан олинадиган ҳукмга ишора бўлган. Бу эса боб номланишларини таҳлил қилиш орқали турли мазҳабларнинг шаръий ҳукмга оид манбалари билан бирга, Имом Бухорийнинг фикҳга оид қарашларини ҳам аниқлаш мумкинлигини англатади. Асарда тафсир илмига оид ривоятлар сони 1129 тани ташкил этиб, улардан 516 таси “Тафсир китоби”да келтирилган.

9. Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” таркибидаги “Тафсир китоби” тарожумларини номлашда ўзига хос ёндашган. Олимнинг асар бобларини номлашдаги ёндашуви тарожум, яъни у ёки бу масаланинг ҳукмини боб номида бериш орқали унда келтирилган ҳадислардаги ҳукм ва хулосаларнинг ривоят манбаларини зикр қилишда кўринади. Бу каби ёндашув ва қараш муаллифнинг шахсий ижтиҳод ҳамда истинботи бўлган.

10. Муҳаддиснинг “Тафсир китоби”ида Қуръони карим оятлари асосида ақидавий маъноларни аниқлашга оид аниқ ишора ва далиллар мавжуд. Жумладан, адашган гуруҳлардан дастлаб юзага келган тоифалари бўлган хорижийлар, кейин қадарийлар, сўнг муътазила ҳамда муржийлар, жаҳмийлар тоифаси вакиллари Қуръони каримдаги муташибоҳ оятларни ўз қарашлари асосида таъвил қилганлар. Масалан, Имом Бухорий муржий қарашларига – 30 та оят, 50 та ҳадис ва 23 та саҳобий ва тобейларнинг сўзларини раддия сифатида келтирган.

Тадқиқот жараёнида олинган натижа ва хулосалардан келиб чиқиб қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилди:

1. Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарида келган тафсир илмига доир ривоятлари жамланган “Имом Бухорий – муфассир олим” номли илмий нашрни амалга ошириш.

2. “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг дунё фондларида сақланаётган қўлёзма, тошбосма ва замонавий нашрларининг электрон нусхаларини жамлаб, Бухоро шаҳридаги “Имом Бухорий” музейида махсус экспозицион зал ташкил этиш.

3. Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг “muslim.uz” расмий сайтида Имом Бухорий ривоят қилган одоб-ахлоққа оид ҳадисларнинг тегишли изоҳ ҳамда шарҳлари асосида махсус рукн яратиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARDDNG ACADEMIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

INOYATOV AZIZKHUJA KHAYRULLOYEVICH

**IMAM BUKHARI'S VIEWS ON THE SCIENCE OF TAFSEER IN THE
WORK "AL-JAME' AL-SAHIH"**

24.00.02 – Quranic studies. Hadith studies

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON ISLAMIC STUDIES SCIENCES**

TASHKENT - 2021

The subject of the dissertation of the Doctor of Philosophy (PhD) in Islamic studies is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. B2019.1.PhD/Isl18.

The dissertation has been carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan. The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) is available at the Scientific Council web site (www.iiaw.uz) and Ziyonet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser:

Uvatov Ubadulla Muradovich
Doctor of Historical Sciences, Professor

Official opponents:

Rajabova Mavjuda Abdullayevna
Doctor of Juridical Sciences, Professor

Yuldashkhodjayev Haydarkhon
Hashimkhonovich
PhD of Historical Sciences, Docent

Leading organization:

Imam Bukhari International Scientific
Research Centre

The defense of the dissertation will be held on November «30» 2021 at 14⁰⁰ online/offline meeting of the Academic Council under the No. DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 for awarding academic degrees under International Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 11, Abdulla Kadiri street, Tashkent 100011. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiaw.uz)

The dissertation is available at the information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered number 89). (Address: 11, Abdulla Kadiri street, Tashkent 100011. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiaw.uz)

The dissertation abstract is distributed on 10 "November" of 2021.
(Protocol registered No. 11 on 2 "November" of 2021)

D.R. Makhsudov
Chairman of Scientific Council for
awarding academic degrees, doctor
of historical sciences (DSc), docent

S.A. Rustamiy
Secretary of Scientific for awarding
academic of degrees, doctor of
Philology (DSc), associate professor

Z.M. Islamov
Chairman of Scientific Seminar
under the Scientific Council for
awarding academic degrees doctor
of philology, professor

INTRODUCTION (Abstract of PhD dissertation)

Actuality and necessity of research. The world scientific community is interested in studying the spiritual and enlightenment heritage of Mā Warā' al-Nahr scholars, who made a great contribution to the development of not only Islam but also world civilization, studying religious and secular sciences and applying them to society. In this regard, it is necessary to study the life and works of ancestors such as Imam Bukhari, Imam Termezi and Imam Darimi, who were engaged in collecting hadiths that are the basis of Islamic teachings and distinguishing between them, as well as the activities of Imam Bukhari not only as a *muhaddith* but also as a *mufassir*, that is commentator of Quran.

A number of scientific centres around the world focus on the study of Islamic history and sources on the basis of historical sources, narrative works. Indeed, the study of authentic collections of hadith plays an important role in the struggle against misconceptions in today's information society, such as direct judgment from the Qur'an and the denial of existing rules in the interpretation of verses. Imam Bukhari, the author of the most reliable collection of hadiths in the Islamic world, “*al-Jame' al-Sahih*” (الجامع الصحيح) and the “*Book of Tafseer*” (كتاب التفسير) in it drawing conclusions is one of the urgent tasks.

Great effort is being done in Uzbekistan to restore the ancient history and rich culture of our ancestors, to study and promote the scientific and spiritual heritage of great scholars, to educate the younger generation in the spirit of national traditions. In this regard, it was noted: “The purpose of our work in this area is to express our faith in Islam, our respect for our learned ancestors through science. It is a great duty for us to be worthy of our ancestors”¹. It is important to study the life and scientific work of such well-known ancestors as Imam Bukhari in the Islamic world and to promote his works to the general public.

This dissertation serves to a certain extent in the implementation of the assigned tasks such as the resolution PF-5416 of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 16, 2018 “On measures to radically improve the activities of the religious and educational sphere”, PF-5953 “On the state program for implementation in the Year of Science, Enlightenment and Digital Economy” decrees, May 24, 2017 No. PP-2995 “On measures to further improve the system of preservation, research and promotion of ancient written sources”, No. PP-3080 of June 23, 2017 “On measures to establish the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan”. This dissertation serves to some extent in the implementation of the tasks set out in the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated November 1, 2018 No 896 “On measures to organize and support the activities of the School of Hadith”.

The relevance of the research to the priorities of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan. The dissertation has been

¹ President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoyev was presented a new view of the Imam Bukhari shrine: <https://president.uz/uz/lists/view/4288> (15.04.2021).

carried out following the № I primary directions of the development of science and technologies in the Republic: “Formation of a system of innovative ideas in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an information society and a democratic state and ways of their implementation”.

Level of study of the problem. Researchers who have studied the life and scientific activity of Imam Bukhari can be divided into two groups, that is foreign and local:

Foreign researchers studying the heritage of the muhaddith – Z.Abbadi, S.Ahmad, J.Brown, I.Goldsier, M.Zahabi, M.Iyd Sahib, M.Najib, F.Sezgin, M.Siddiqi, S.Syahidin, Z.Turjan, Y.Fyuk-Halle, A.Quzo, M.Haddor, A.Hadi, etc².

A.Azizkhodjaev, U.Alimov, Sh.Bobokhonov, Z.Najmiddinov, N.Turaev, U.Uvatov, B.Eshonjanov, A.Hazratkulov are among *the local* scientists who studied the life and scientific work of Imam Bukhari³. They studied “al-Jame' al-Sahih” and published monographs, pamphlets and articles. However, the hadiths and commentaries on the commentary mentioned in the work have not been studied separately in the researches.

M.Alimova, A.Ismail Makhdam, A.Mansur, D.Muratov, D.Rahimjanov, I.Usmanov and J.Hamrokulov were among the local researchers who studied the sources of hadith science and the contribution of Mā Warā' al-Nahr scholars to the

² See: 367-346 .27. العبادي, زياد. ; صاحب, محمدعبد. (2019). بحث منهج الإمام البخاري في استنباط تراجم الأبواب وطريقة الاستدلال عليها. (2017). منهج الإمام البخاري في انتقائه لمرويات الزهري في الجامع الصحيح، القضاة، أمين. (2019). تكرار البخاري الحديث من أجل الرد على المخالف في الحكم; Ахмад С. Манҳажул Имом ал-Бухорий фит-тафсир мин хилал китабиҳи (ас-Саҳиҳ). – ар-Риёд, 1994.; Brown J. The Canonization of al-Bukhari and Muslim: The Formation and Function of the Sunni Hadith Canon. Islam History and Civilization: Studies and Texts, Volume 69. BRILL, 2007; Гольдциер И. Лекции об исламе / пер. с немецкого А.Н.Черновой. – Брокгауз-Ефрон, 1912.; Захабий М. ат-Тафсир вал-муфассирун. 3 жилдли. – Қоҳира: Мактабал-Ваҳба, 1995.; Fück J. Beiträge zur Überlieferungsgeschichte von Buḥārī's Traditionssammlung. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Vol. 92 (N.F. 17), No. 1/2 (1938), – P. 60-87; Sezgin F. Buhārī'nin kaynakları: Hakkinda araştırmalar ryasani – Istanbul: Ibrahim Horoz Basimevi; Brown, A.C., 2007; Siddiqi M. S. Tafsir in the Age of Sahabah// Al-Qalam, 2(18), 16 p.; Syahidin, S. (2019). حجة قول الصحابي Al-Lughah: Jurnal Bahasa, 7(2), – P. 50-54., Al-Bukhari B. I. Metodologi Tafsir Imam al-Bukhari dalam Sahih al-Bukhari: Satu Pengenalan //Islam: Past, Present And Future. 2004. – C. 755.; Türcan Z. Hadis rivayet geleneği ve Tefsir–Sahihu'l-Buhari'nin Kitabu't-tefsir'I örneğ.. – Konya: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010. - S. 249-282.; Al-Haddar, Muhsin. Kajian Tafsir Dalam Kitab Sahih Bukhari. Rausyan Fikr // Jurnal Studi Ilmu Usuluddin dan Filsafat. – № 11. 1-19. 10.24239 / rsy. V.11. II. – P. 68.

³ Azizxo'jaev A. Svet iz glubiny vekov. –T.: Shark, 1998; Alimov U. Imom al-Buxoriy barakoti. – T.: Movarounnahr, 2007; O'sha muallif: Sunnat va hadis. – T.: Sharq, 2012.; Imom al-Buxoriy. Al-adab al-mufrad (Adab durdonalari) / Tarjima, muqaddima va izohlar muallifi Boboxonov Sh. – T.: O'zbekiston, 1990; o'sha muallif. Velikie muxaddisы o mire i drujbe mejdu narodami (iz shesti obshchepriznannых sbornikov). – T.: 1998; Najmiddinov Z. “Sahih al-Buxoriy” roviylarining xoriyda o'rganilishiga qisqa nazar // Buxoroning jahon madaniyatidagi o'rni. Respublika ilmiy-amaliy onlayn konferentsiya materiallari. – Buxoro, 2020. – B. 186-191; To'raev N. Imom Buxoriyning “at-Tarix al-kabir” asari hadis ilmiga oid muhim manba: tar. fan. bo'y. fals. doktori (PhD) ... disser. avtoref. – Toshkent: O'zXIA, 2020. – 52 b.; Uvatov U. Movarounnahr va Xuroson olimlarining hadis ilmi va rivojida tutgan o'rni (al-Buxoriy, Muslim, at-Termiziy): tar. fan. dok. ... dis. avtoref. – T.: TIU, 2002; o'sha muallif. Buyuk muhaddislar: Imom al-Buxoriy, Imom Muslim, Imom at-Termiziy. – T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 1998. – 63 b.; o'sha muallif. Donolardan saboqlar. - T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994. – 94 b.; o'sha muallif. Ikki buyuk donishmand. – T., Sharq, 2005. – 60 b.; o'sha muallif. Imom al-Buxoriy hayoti. – T.: 1998; o'sha muallif. Muhaddislar imomi. – T.: Ma'naviyat, 1998.; Eshonjonov B. IX asr Movarounnahr madaniy hayotida Imom al-Buxoriyning mavqei va uning “al-Jomi' al-Sahih” asaridagi fihiy masalalar: tar. fan. nomz. ... diss. avtoref. – T.: TIU, 2001; o'sha muallif. Imom al-Buxoriy ovruपालiklar nigohida // Sharq mash'ali. – Toshkent, 1998. – № 3-4; Hazratkulov A. (2020). "Al-Jome Al-Sahih" Imam Bukhari's work and structure. ISJ Theoretical & Applied Science, 04 (84), 216-220. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-04-84-38> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.04.84.38> (Published: 30.04.2020).

science of hadith and their works⁴.

It is worth mentioning the researches as A. Abdullaev, H. Karomatov, D. Mahsudov, Sheikh Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, R. Obidov, Sh. Umarov and B. Hasanov on the life and activity of Mā Warā' al-Nahr *mufassirs*⁵.

It is clear from the above-mentioned research that Imam Bukhari's activity as a *muhaddith* and his works have been studied, but his approach to the interpretation of the verses of the Qur'an has not been specifically studied. Therefore, the aim of the research is to study in depth the views of the scholar on the science of *tafsir* on the basis of the work "al-Jame' al-Sahih".

Relevance of the research with the scientific-research plans of the higher education institution in which the dissertation was carried out. The dissertation was conducted within the framework of the Scientific project A -1-051 – "Formation of a healthy faith in the younger generation on the basis of a systematic analysis of the problems of Islamic studies, primary sources and religious and enlightenment heritage of our ancestors" implemented at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The purpose of the research is explaining Imam Bukhari's views on the interpretation of the Qur'an in "al-Jame' al-Sahih".

Tasks of the research:

to determine the scientific basis for the study of the stages of formation and development of the science of interpretation;

to clarify of the importance of reliable collections of hadiths containing commentaries on Qur'anic verses in the ninth-century Mā Warā' al-Nahr commentary;

to show the role of teachers in the formation of Imam Bukhari's views on the direction of interpretation;

to explain the role of the scholar in the formation of narrative interpretations and his approach to quoting narrations on the interpretations of verses in "al-Jame' al-Sahih";

⁴ Alimova M. Imom Dorimiyning hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasi. Monografiya. – T.: Complex print, 2019. – 189 b.; Hadisi Qudsiy. / Mas'ul muharrir: Abdulloh Ismoil Maxdum. – T.: Movarounnahr, 1996.; Ming bir hadis. – T. 2 jildli / Arabchadan A.Mansurov tarjimasini. – T.: O'zbek maskani, 1991.; Rahimjonov D., Muratov D. Hadisshunoslik. – T.: Toshkent islom universiteti, 2010.; Rahimjonov D. Abu Hafs Nasafiy va uning «Kitob al-qand» asari. Monografiya. – T.: Innovatsion rivojlanish, 2020. – 178 b.; Movarounnahr allomalarining hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissalarini / Mas'ul muharrir I.Usmonov. – T.: Movarounnahr, 2011.; Hamroqulov J. Mustalah al-hadis. – T.: Movarounnahr, 2004.

⁵ Abdullaev A. Abu-l-Lays al-Samarqandiyning Movarounnahr tafsirshunosligida tutgan o'rni: tar. fan. nomz.... dis. avtoref. – T.: Toshkent islom universiteti, 2007.; Qur'onshunoslikka oid ilmlar / Abdullaev A. va boshqalar; mas'ul muharrir: Usmonov I. – T.: Movarounnahr, 2016.; Karomatov H. Qur'on va o'zbek adabiyoti. – T.: Fan, 1995.; Hasanov B. Qur'oni karim so'zlarining arabcha-o'zbekcha ko'rsatkichli lug'ati. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995.; Maxsudov D. Movarounnahr hanafiy mazhabi tafsirlarining qiyosiy tahlili (XIII-XV asrlar): tar. fan. bo'y. fan dokt. (DSc) ... diss. avtoref. – T.: O'zXIA, 2020.; Qur'on ilmlari / Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. – T.: Hilol-Nashr, 2013.; Obidov R. Qur'on mavzularining ma'naviy-tarixiy ahamiyati. – T.: Toshkent islom universiteti, 2006. – B. 60-145; o'sha muallif. O'rta Osiyo olimlarining tafsir sohasidagi xizmatlari. – T.: Toshkent islom universiteti, 2009; o'sha muallif. Qur'on va tafsir ilmlari. – T.: Toshkent islom universiteti, 2003. – 468 b.; Umarov Sh. Abdulhamid Keshiy ilmiy merosining VIII-IX asrlar Movarounnahr hadis ilmi rivojidadagi o'rni: tar. fan. bo'y. fal. dokt. (PhD) ... diss. avtoref. – T.: O'zXIA, 2019.; o'sha muallif. Keshlik allomalar. – T.: G'afur G'ulom, 2019. - 228 b.; Hasanov B. Qur'on ilmlari: Qur'oni karim, qiroat ilmi, tajvid ilmi. – Toshkent, 2000.

to show on the basis of examples the method of the *muhaddith* in the interpretation of the meanings of the Qur'an in the work "al-Jame' al-sahih", the method of dividing the hadiths related to the content of the verses into chapters;

to reveal a specific method of derivation in naming the translations of Imam Bukhari in the "Book of Tafsir" in "al-Jame' al-Sahih", and to analyze the opinions expressed in this regard;

to develop proposals and recommendations for the interpretation of the verses and hadiths of the *muhaddith*, with special emphasis on the interpretation of the verses related to the doctrinal issues and for the interpretation and commentary on them.

The object of the research is the role of Imam Bukhari's work "al-Jame' al-sahih" in the development of the science of *tafsir* in the IX century.

The subject of the research is the views of the *muhaddith* in the interpretation of the verses of the Qur'an, and method of approach in "al-Jame' al-Sahih".

Research methods. The dissertation uses research methods such as a complex approach, dialectical, historical, logical, analysis, synthesis and comparative analysis of scientific knowledge.

The scientific novelty of the research is that:

"al-Jame' al-Sahih" which is a collection of hadiths by great *muhaddis* Imam Bukhari, who first proved that the commentary section was divided into "Kitab at-tafsir" (كتاب التفسير), and this tradition continued in later hadith collections;

among the reliable collections of hadiths written in the ninth century, only "al-Jame' al-sahih" mentions all 114 suras of the Qur'an, and not all the surahs are mentioned in the hadith books of famous hadith scholars such as Imam Darimi, Imam Muslim, and Imam al-Tirmidhi;

of the about fifty narrators in the commentary section, the schools of tafsir in the cities of Hijaz, Iraq, and Damascus, where the science of tafsir was developed, Imam Bukhari included only the hadiths of 12 narrators in the "Tafsir Book" of "al-Jame' al-sahih";

Imam Bukhari considered the act of human to be one of the conditions of faith, as well as the fact that he did not consider not performing to be irreligious, and this view was in harmony with the school of Maturidi.

The practical result of the research:

by the 9th century, the science of tafsir had become a system, and scientific schools had developed in this direction. It has been found that hadith scholars such as Imam Bukhari, along with compiling reliable hadiths, collected narrations on tafsir and contributed to the formation of the science of narrative tafsir;

during his scientific travels, Imam Bukhari learned from more than a thousand hadith narrators and included in the "Book of Tafsir" the hadiths of 12 teachers who met the requirements of authenticity in quoting reliable narrations in a collection of authentic hadiths;

in "al-Jame' al-Sahih" states that more than a thousand hadiths have been narrated regarding the interpretation of Qur'anic verses, and that the *muhaddith*

used a dictionary to clarify the meaning of the words in the narrations, and that narration is a priority in interpreting the verses;

the current scientific and enlightenment significance of “al-Jame' al-Sahih” is shown on the basis of the verses and hadiths quoted by Imam Bukhari in the 9th century to refute the beliefs of the misguided sects such as *Murji*, *Qadari*, *Khariji*, *Mu'tazilite* and *Jahmi*.

Reliability of the research results. The methodological basis for the reliability of the research results has been created, a number of scientific research methods developed in Eastern and Western schools of Islamic studies have been used, primary sources of commentary such as “al-Jame' al-Sahih”, as well as “Jame' al-bay'an ta'wili ayil-Qur'an”⁶ and is confirmed by the fact that it is based on modern research, based on evidence.

The scientific and practical importance of the research results. The dissertation provides information about the history and development of the science of tafsir, the legacy of ninth-century *muhaddithin*, in particular the study of the works of Imam Bukhari, refuting the views of sects such as false *Salafis* and strengthening knowledge and skills in the fight against ignorance and enlightenment can be explained.

The results of the research include enrichment of the content of such disciplines as "Quranology", "Introduction to Tafsir", "Tafsir texts", "Tafsir methods in Mā Warā' al-Nahr" taught at the International Islamic Academy of Uzbekistan, higher and secondary special religious schools, new approaches to textbooks and manuals, can be used in the development of optional courses, seminars and special courses in the field.

Implementation of the research results. On the basis of the scientific results of the research on analysis of Imam Bukhari's views on the science of tafsir in “al-Jame' al-Sahih” there were achieved the following;

“al-Jame' al-Sahih” which is a collection of hadiths by great *muhaddis* Imam Bukhari, who first proves that the commentary section was divided into “Kitab al-tafsir” (كتاب التفسير), and this tradition continued in later hadith collections that is scientific findings included in the content of the book "Imom Bukhoriy – muhaddislar sultoni" (Reference of the International Research Center of Imam Bukhari under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on July 3, 2020, No. 02/180). As a result, Uzbeks became more aware of the rich scientific heritage of Imam Bukhari and were able to form a correct nature of the teachings of pure Islam;

among the reliable collections of hadiths written in the ninth century, only “al-Jame' al-Sahih” mentions all 114 suras of the Qur'an, and not all the surahs are mentioned in the hadith books of famous hadith scholars such as Imam Darimi, Imam Muslim, and Imam al-Tirmidhi that is scientific findings were used in the

⁶ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil Al-Buxoriy. Al-jome' al-Sahih. – Damashq: Doru ibn Kasir, 1987. – 307 b.; Abu Bakr ibn Abdurrazzoq ibn Nofe' Al-Humayriy. Tafsiro Abdurrazzaq. Mahmud Muhammad Ubda tahqiqi. – Bayrut, Duru-l-kutub al-ilmiyya. 1419/1998. J. 1; Sayyid Abdulmajid G'avriy. Mavsua ulum al-hadis va fununih. – Damashq: Dor Ibn Kasir, 2007. - J. 2. – B. 294; Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri / Tarjima va tafsir muallifi A.Mansur. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2018. – 624 b.

development of curricula for subjects such as tafsir, hadith and Qur'anic sciences for the Mir Arab Higher Madrasa (Reference of the Muslim Board of Uzbekistan No. 1553 of July 27, 2020). As a result, it is important for students to find answers based on important questions in the field of religion and to master the sciences of the Qur'an, hadith and tafsir;

of the about fifty narrators in the commentary section, the schools of tafsir in the cities of Hijaz, Iraq, and Damascus, where the science of tafsir was developed, Imam Bukhari included only the hadiths 12 narrators in the “Tafsir Book” of “al-Jame' al-Sahih” that is scientific findings were used in preparation for publication “Catalog of Manuscripts of Tirmidhi scholars” (Reference from the International Research Center of Imam Tirmidhi dated July 28, 2020, No. 305). As a result, young people have been able to learn about the contribution of Imam Bukhari and his close disciple Imam Tirmidhi to the development of the science of hadith, as well as the science of commentary, to study the scientific and spiritual heritage of their ancestors;

Imam Bukhari considered the act of human to be one of the conditions of faith, as well as the fact that he did not consider not performing to be irreligious, and that this view was in harmony with the school of Maturidi that is scientific findings were used in the preparation of a catalog of manuscripts, albums, popular science and documentary films, information resource base based on the works of Imam Bukhari (Reference of the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan No. 151/21 of October 15, 2021). As a result, citizens have been able to form accurate imagination skills about Islam, hadith and tafsir sciences.

The approbation of the research results. The results of this research were discussed at 3 international and 2 national scientific conferences.

Publication of the research results. 5 books and 12 scientific works on the subject of research, including 5 articles in science journals that recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 2 in foreign journals were published.

The structure and the scope of the dissertation. The dissertation consists of the parts such as an introduction, three chapters, conclusions, bibliography and index. It consists of 134 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the **Introduction part** based on the relevance of the chosen topic, the goals and objectives of the research, the object, and the subject of the study are defined. The relevance of the research to the priorities of science and technology, the scientific novelty and practical results of the work are described. Based on the reliability of the results obtained, their theoretical and practical significance is revealed. Information on the implementation of research results in practice, the approbation of the work, results, published works, and the structure of the dissertation was provided.

The first chapter of the dissertation, entitled "**Theoretical problems of studying the development of the science of tafsir in the IXth century**", reveals

the scientific basis for the study of the stages of development of the science of tafsir and the role of hadith collections in the formation of Mā Warā' al-Nahr tafsirology in the ninth century. The emergence and development stages of the science of tafsir are also scientifically described by commentators and sources of tafsir in the ninth century.

In the first paragraph of the first chapter, entitled "*Theoretical foundations of the study of the formation and stages of development of the science of tafsir*", the stages of formation and development of the science of *tafsir* are studied in three stages:

1) The time of the Prophet (PBUH) and the Companions (الصحابة). There are a number of peculiarities in the commentaries of this period, such as the fact that the Qur'an is not fully interpreted, some verses are interpreted, the meaning of the verses is explained in general, and the commentaries are not grouped in separate books. According to Islamic teachings, Prophet Muhammad (PBUH) himself was the first to accept the verses of the Qur'an as revelation and to interpret them⁷. For this reason, the rule of "A-Sunna Tufassir al-Qur'an", that is, "the sunnah interprets the Qur'an" has emerged, and in the commentaries of all the commentators, the order of relying primarily on the hadiths has been established. However, it should be noted that the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) did not approach the interpretation of the Qur'an as a separate science, but took it as his duty to explain it to the people. Although most of the Companions were engaged in interpreting the verses, the most famous among them and the foremost were the four. These are Abdullah ibn Abbas (d. 68/687), Ali ibn Abu Talib (d. 40/661), Abdullah ibn Mas'ud (d. 32/652) and Ubayy ibn Ka'b (r.a.)⁸;

2) The period of Tabi'een (Followers of Companions – the successors (التابعون)). The second stage in the development of the science of tafsir belongs to the period of the Tabi'een, during which time the tafsir included many narrations from many Israeli and Christian monks. This was due to the conversion of people in Judaism and Christianity to Islam. Besides, by this time, not all the narrations related to tafsir had been collected, and the inhabitants of each city had studied the narrations they had heard from the Companions in that city. By this time, representatives of various sects and sects has begun to interpret the Qur'an according to their own views. For example, Qatada ibn Daama Sadusi was mistaken in the matter of qadha and qadar because he was one of the Qadaris. Just as not all of the Companions were aware of the science of tafsir, not all of the followers were engaged in the science of tafsir. Said ibn Jubayr (d. 95/713), Ibrahim Nakha'i (d. 95/714), Mujahid (d. 103/721), Dahhok ibn Muzahim (d. 105/723), and Tawus were well-known among the followers as scholars of tafsir. Ibn Kaysan (d. 106/724) can be mentioned;

3) The period of Taba'a Tabi'een (come after the successors are called (تبعته))

⁷ Solih as-Subhi. *Mabahisun fi ulum al-Qur'on*. – Bayrut, 1972. – B. 97.

⁸ Muhammad ibn Ahmad ibn Juzay Kalbiy. *Kitob at-tashil li ulum at-Tanzil*. Muhammad Abdulmu'nim Yunusiy va Ibrohim Atva tahqiqi. –Qohira: Avd. 1-jild. – B.16; Muhammad ibn Husayn Zahabiy. *At-Tafsir va al-mufasssirun*. – Bayrut: Dor al-Arqam. 2-jild. – B. 45.

التابعين). The third stage in the development of the science of tafsir began at the end of the Bani Umayyad rule and the beginning of the Abbasid period. Initially, the Companions narrated tafsir from the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) and from each other, while the Tabi'een accepted these narrations from the Sahaabah and other Tabi'een. By the time of the Taba'a, the hadiths began to be written. All the hadiths were collected in books, and the science of tafsir is also mentioned as a part (chapter) of these books. However, no works dedicated to the interpretation of the Qur'an was created. Yazid ibn Harun Sulami (d. 117/735), Shu'ba ibn Hajjaj (d. 160/777), Waqi ibn Jarrah (d. 197/813), Sufyan ibn Uyayna (d. 198/814) were the authors of commentaries on this period. Ravh ibn Ubada Basri (d. 205/820), Abdurazzaq ibn Humam (d. 211/826), Adam ibn Iyash (d. 220/835), Abd ibn Humayd (d. 249/855) are also mentioned⁹. These commentators have compiled the narrations of the commentary and placed them in a separate chapter in their books. By the end of the third stage, the science of tafsir and the narrations on tafsir had been separated and brought into book form.

The second paragraph, entitled "*Analysis of commentators and works that contributed to the development of the science of tafsir in the ninth century,*" examines the scientific heritage of hadith scholars who were contemporaries of Imam Bukhari and engaged in the science of tafsir. Among the famous commentators of the Islamic world during this period were Muhammad ibn Sawr (d. 190/806), Waki' ibn Jarrah (d. 197/812), Abu Bakr Asam (d. 200/816), Ravh ibn Ubada (d. 205/820), Abu Bakr ibn Abu Shaybah (d. 235/849), Ishaq ibn Rahawayh (d. 238/853), Ahmad ibn Hanbal (d. 241/855), Duhaym (d. 245/859), Abd ibn Humayd (d. 249/863), Yaqub ibn Ibrahim Davraqi (d. 252/866), Yusuf Qattan (d. 253/869), Abu Said Ashaj (d. 257/871), Sunayd ibn Dawud (d. 266/880), Ibn. Majja (d. 273/886), Baqi ibn Mahlad (d. 276/889), Abu Ali ibn Abdulwahhab Jubba'i (d. 303/916), Riyazi (d. 298/911), Abu Ja'far Tabari (310/923), Abu Dawud Sijistani (d. 316/929)¹⁰. The works of most hadith scholars include a separate book on the science of tafsir, which includes hadiths narrated by Companions, Tabi'een, and Taba'a Tabi'een.

Medieval sources provide information about the commentaries written by the hadith scholars who lived in the VIII-IX centuries, but most of them have not yet been put into scientific use. In particular, Abu Abdullah Muhammad ibn Sawr Sanani (d. 190/806) was born in San'an in Yemen. Ibn Sawr, known as a commentator, muhaddith and faqih, was considered a "siqa" in hadith. He narrated the commentary of Abdul Malik ibn Abdulaziz ibn Jurayj. There are many narrations made by the scholar in the famous commentary books. Imam Tabari's Tafsir contains 550 narrations from Ibn Sawr narrated from Ma'mar.

Waki' ibn Jarrah ibn Malih Ruasi Abu Sufyan Kufi (d. 197/812) was born in Naysabur and learned from Imam Abu Hanifa. He heard narrations from Imam

⁹ Maxsudov D. Movarounnahr hanafiy mazhabi tafsirlarining qiyosiy tahlili (XIII-XV asrlar). Tarix fanlari bo'yicha fan doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T.: O'zXIA, 2020. – B. 51.

¹⁰ Ibn Nadim, Abulfaraj Muhammad ibn Ishoq ibn Muhammad Varroq Bag'dodiy. Al-Fihrist. Bayrut: Dor al-ma'rifa, 1997. – B. 52-60; Suyutiy, Jaloliddin Abdurahmon. Al-Itqon fiy 'ulum al-Qur'on. – J. 2. – B. 242-244.

Abu Yusuf and Imam Zufar. Waqi ibn Jarrah authored several books, including Tafsir al-Qur'an. This work was narrated by Muhammad ibn Ismail al-Hasani, and was used by Imam Salabi in al-Kashf wa al-Bayan.

Abu Bakr Assam (d. 201/817) was one of the leading scholars of Basra in tafsir, kalam and fiqh. Abulhuzayl Allaf, Nazzam, Bishr ibn Mutamir and Muammar ibn Abbad are among the narrators of the sixth class along with the Sulamis. Abu Bakr Assam lived in poverty. He authored 27 works including Tafsir and Kitab al-Qur'an, Kitab al-Hujja var-rusul, Kitab al-Harakat, al-Raddu'ala al-mulhida, al-Raddu'ala al-majus and asma al husna. He . Only one of his books, Tafsir al-Qur'an, has survived. His unique views on the interpretation of the Qur'an was narrated in many places by scholars such as Imam Jubbai, Imam Moturidi, and Fakhriddin Razi. According to Abu Bakr al-Assam, verses whose meaning does not need any proof or cause any objection are firm, and verses whose meaning is understood through reason are called mutashabih.

Ravh ibn Ubaidah ibn Ala Qaysi al-Basri ibn Hassan ibn 'Amr (d. 205/820) is described in the hadith as a "saduq" (truthful), rated as an imam, and is a great hadith scholar and commentator. He narrated hadiths and hadith commentaries from many scholars of his time such as Ibn Avn, Hisham ibn Hassan, Ash'as ibn Abdulmalik Humrani, Awf Arabi, Husayn Muallim and Suwayd ibn Manjuf. This is confirmed by the narration of Ali ibn Madini: "I saw more than a hundred thousand hadiths of Ravh ibn Ubaidah and wrote down ten thousand of them." Many parts in Imam Tabari's Tafsir contain narrations by Imam Ravh regarding the interpretation of Qur'anic verses.

Abu Ya'qub Ishaq ibn Ibrahim ibn Mahlad ibn Ibrahim Hanzali Marwazi, better known as Ishaq ibn Rahuwayh, was born in Marv in 161/778. He was one of the memorizers of hadith and learned his first knowledge from Abdullah ibn Mubarak, Sufyan ibn Uyayna, and Waqi ibn Jarrah. Among his disciples were Imam Bukhari, Baqiya ibn Walid, Yahya ibn Adam and many other famous scholars. He authored Sunan, Musnad and Tafsir, which were arranged according to jurisprudence, and which have not survived to this day. Ishaq Ibn Rahuwayh died in 238/853.

From the above information, it is clear that the importance of hadith collections in the commentary of Mā Warā' al-Nahr of the IX century is incomparable. In particular, Imam Bukhari's "al-Jame' al-Sahih" is a noteworthy source for its collection of narrations on tafsir.

In the second chapter of the dissertation, entitled "**The role of Imam Bukhari in the formation of the tradition of narrative interpretation of the work 'al-Jame' al-Sahih**", Imam Bukhari discusses the interpretation of commentators narrations, "al-Jame' al-Sahih"'s approach to the compilation of narrations on tafsir, and the hadith scholars' methods of interpreting the meanings of the Qur'an.

The first paragraph, "*Narrations of commentary of Imam Bukhari's teachers*", contains information about Bukhari's teachers who were known for their narrations. During his scientific travels, Imam Bukhari recorded hadiths from

1,080 teachers and sheikhs¹¹. He received his early knowledge from scientists in his homeland. It is mentioned in the sources that Abu Hafs ibn Hafs (d. 216/831) taught Imam Bukhari from Sufyan Sawri's work "al-Jame'"¹². Besides Muhammad ibn Salam Poykandi (d. 225/839) and Abdullah ibn Muhammad Musnadi (d. 229/843) were also mentioned as the first teachers of hadith¹³.

Among the teachers of the hadith, the narrators of the hadiths concerning the interpretation of the Qur'an were not the majority. Of the nearly 50 well-known hadith scholars studied, only 23 narrations were included in commentaries and hadith collections. The narrations of 12 of these teachers were included in "al-Jame' al-Sahih", and most of them are the narrators of Basra, Kufa, Hijaz and Damascus.

Imam Bukhari heard narrations from 'Abdan ibn' Uthman, 'Ali ibn Hasan ibn Shaiq, and Sadaqa ibn Fazl in Marw. Abdullah ibn 'Uthman ibn Jabala, one of the teachers of hadith and mentioned in al-Tarikh al-Kabir, was nicknamed' Abdan (d. 221/836). His full name is Abu Abdurahman Abdullah ibn Uthman ibn Jabala ibn Abu Rawwad Maymun (or Ayman) Azdi Ataki Marwazi, narrated by Imam Bukhari.

The purpose and methods of the division of Imam Bukhari's work "al-Jame' al-Sahih" into chapters and books, as well as his style of writing the book, called tarojum, are unique. Indeed, the hadiths narrated were summarized because al-Jame' aims to summarize several important topics. This was done under the direction of his teacher Ishaq Ibn Rahawayh. This is supported by the words of the Imam: "I have published this book from 600,000 hadiths. I included only those that were authentic. I also left the sahih so that it would not be stretched. This is the meaning of the word "abbreviated" in the original and full title of "al-Jame' al-Sahih".

According to Imam al-Nawawi, the full name of "al-Jame' al-Sahih" or "Sahih al-Bukhari" called as "Jame' al-Musnad al-Sahih al-Mukhtasar min Umuri Rasulillahi Sallallohu Alayhi Wa sallam wa Sunanihi wa Ayyamihi". This concise and common title is practically the same as the purpose of the author and the content included. Kalabadi, Ibn Atiyya, Qazi Iyaz, Hafiz Ibn Khayr, Ibn Salah, and Imam al-Nawawi all agreed on the title of the work. Thus, in "al-Jame' al-Sahih", Imam Bukhari, in compiling the narrations on tafsir, paid special attention to the firmness and consistency of the narration, and did not intend to compile the message or the Israeli narrations that support the meaning of the hadith.

The second paragraph of the chapter is entitled "*The role of Imam Bukhari in formation of narrative interpretations*". In the eighth century, while interpreting the Qur'an, there was a tradition of dividing "*al-tafsir bil masur*" - tafsir based on narration and "*al-tafsir bir ra'y*" - tafsir based on reason and ijihad. Tafsirs are based on narration, that is, hadith, narrations of the Companions, or intellectual

¹¹ Zahabiy, Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad. Siyar a'lam an-nubalo. Bayrut: Muassasa ar-risola, 2001. – J. 12. – B. 395

¹² Abu Bakr Ahmad ibn Ali ibn Xatib Bag'dodiy. Tarix Bag'dod. - Bayrut: Dor al-g'arb al-islamiy, 2002. – J. 2. – B. 330.

¹³ Sandıkcı S. Kemal. İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında HADİS. – Ankara: DİB, 1991. – S. 447-448.

sciences. Mixed books from both metaphorical and mental data were also been described. In particular, to show the superiority of the narrations in the narrative interpretations, the translation is based on the intellectual sciences. Intellectual commentaries also contain narrations, but since most of the evidence is based on reason, they are listed as intellectual commentaries.

Imam Bukhari contributed to the development of the “*al-tafsir bil ma’sur*” method, which is a type of interpretation of the Qur'an based on authentic narrations from hadiths, the Sahabis and the Tabi’ees. Indeed, this type of commentary is considered the best and greatest among the commentaries. This is because the interpretation of Qur'an through hadith, the Companions who directly witnessed the revelation of the verses, and the followers who followed them increased the value of the commentary. The *muhaddithin* have paid special attention to two main aspects of this type of commentary, the authenticity of the series of narrations and the existence of several narrations in the commentary of a single verse.

The reason why Imam Bukhari did not narrate each of the verses in Qur'an separately is due to the conditions he set for the health of the narrations and the fact that his work is a book of authentic hadiths. Other commentators have quoted narrations based on their own conditions and the aims they set before them. Although Abdurazzaq ibn Hammam (d. 212/827) did not analyze all the verses in his Tafsir and narrated the most one or two narrations on the interpreted verses, he based his additional interpretations on the verses with the narrations he identified on the commentary¹⁴.

In this verse, Imam Bukhari, unlike other sections of his work in Kitab at-Tafsir, did not group the narrations under the topics of a particular chapter, but based them on the order of the verses, as in the commentaries. However he did not write in the same style as his commentaries, as in his commentaries, because he could only quote narrations. Indeed, it can be argued from the titles and chapters of the chapter that Imam Bukhari did not intend to elaborate on the meaning and purpose of the words and sentences of each verse.

The third paragraph of the chapter is entitled “*The Muhaddith's Method of Interpreting the Meanings of the Qur'an in ‘al-Jame' al-Sahih’*”. In this section, it is explained that Imam Bukhari applied the conditions set for the collection of narrations in the collection of authentic hadiths in the narrations concerning tafsir, and the collection of narrations specific to the science of tafsir.

The dissertation also clarifies aspects of the subject that have been overlooked in terms of the order and content of the hadiths related to the commentary mentioned in “al-Jame' al-Sahih”. In order to shed light on his method of interpreting the meanings of the Qur'an, he compared it to the method of presenting verses in Ibn Abi Hatim's book “Tafsir”.

“O you who believe! Fasting is prescribed for you, as it was prescribed

¹⁴ Abu Bakr ibn Abdurrazzoq ibn Nofe' Humayriy. Tafsiru Abdurrazzaq. Mahmud Muhammad Ubda tahqiqi. Duru-l-kutub al-ilmiyya. – Bayrut. 1419/1998.

for those before you, so that you may guard against Allah”¹⁵, Ibn Abi Hatim points out that there are three different groups in terms of information, including the narrations that have been narrated on this subject. Accordingly, a total of three narrations, one from the narrations of Marfu' (attributed to the Messenger of Allah (PBUH)), Mawquf (attributed to the Companions) and Maqtu' (attributed to the Tabi'een)¹⁶ in the first group, are three days of fasting every month. emphasized that it is in the form of retention. According to two narrations narrated by Ibn Abi Hatim in the form of marfu' and maqtu', the fast prescribed for the previous ummahs is the fast of Ramadan. The commentator cites two passages that contain different information from these two groups. In these narrations, it is a fast that is fasted from one term (the previous third of the night) to another.

Imam Bukhari, in his commentary on 183 verse of Sura al Baqara, cited the following four narrations: 1) 'Abdullah ibn' Umar said: “On the day of Ashura, infidels used to fast. When the command to fast Ramadan came, the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) said, “Whoever wants to fast, let them fast”. 2) 'A'ishah (may Allah be pleased with her) said: Fasting was performed on the day of Ashura before the command to fast Ramadan. When the command to fast Ramadan came, the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) said: “Whoever wants to fast, let them fast”. 3) It is narrated that 'Abdullah ibn Mas'ud said: When Ash'as entered' Abdullah, he was eating. Ash'as told him "Today is the day of Ashura." 'Abdullah responded: (fasting of Ashura) was fasted before the revelation of the command to fast in Ramadan. When Ramadan (the command to fast) came, fasting was postponed that day. Come and sit next to me and eat. ”4) 'A'ishah (may Allah be pleased with her) said: “In the time of ignorance, the Quraysh used to fast on the day of Ashura. The Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) used also to fast that day. When they arrived in Madinah, they kept fasting and ordered others to do so. When Ramadan (the command to fast) came, the fast of Ramadan was made obligatory, and the fast of Ashura was abandoned. After that, anyone who wanted to fast Ashura would fast, and others would not.

Imam Bukhari's method of quoting the above narrations was the first to narrate that the people of ignorance fasted on the day of Ashura, and that the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) made it obligatory for people to fast on that day when the fast was ordered. The second hadith he quoted did not emphasize the "people of ignorance" and tried to say that the fast of Ashura lasted for some time after the advent of Islam. In the third hadith, a dialogue is narrated between the two Companions regarding the fast of Ashura. The dialogue included a hint that the fast of Ashura was obligatory before Ramadan, as well as the practice on the subject. Indeed, Ash'as' criticism of Abdullah, who was eating on the day of Ashura, stems from the suspicion that this command continues.

The last narration narrated from 'A'ishah (may Allah be pleased with her)

¹⁵ Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri / Tarjima va tafsir muallifi A.Mansur. – T.: Toshkent islom universiteti, 2018. – B. 23..

¹⁶ Hasan Ayyub. Ulum al-Qur'on va-l-hadis. – Qohira: Dor al-Salom, 2002. – B. 173.

gives relatively detailed information and shows that the fast of Ashura was observed during the time of Madinah. In this narration, he emphasizes that although the fast of Ashura was a fast of ignorance, the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) also fasted on that day. According to Imam Ibn Hajar, Imam Bukhari narrated this narration and pointed out that the fast prescribed for the previous ummahs was not the fast of Ramadan. Because if fasting Ramadan had been obligatory, the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) would have fasted Ramadaan, not the fast of Ashura. What is known is that the fast of the Messenger of Allah (PBUH) on the day of Ashura was taqwa. That is, he fasted Ashura not because he followed the custom of the Quraysh, but to fulfill a command that Allah had enjoined on the ancients¹⁷.

In short, Imam al-Bukhari's narrations on tafsir, the methods and directions of the hadith scholars in the formation of narrative commentaries, and his unique style of interpreting the meanings of the Qur'an as a hadith scholar in "al-Jame' al-Sahih" an example is given in the sequence. Indeed, it is important that every judgment and action be fixed in strict order, and that the narrations and reliable narrations in the sources it be interpreted.

The third chapter of the dissertation, entitled "**Peculiarities of Imam Bukhari's approach to the interpretation of Qur'anic verses**". This chapter analyzes the chapters on the narration of tafsir in "al-Jame' al-Sahih", the specific method of derivation in naming the translations of Imam Bukhari's Tafsir, and the signs and his arguments in interpreting the doctrinal verses analyzes the chapters on tafsir in "al-Jame' al-Sahih".

The first paragraph of this chapter is entitled "*Analysis of the chapters on the narration of tafsir in al-Jame' al-Sahih*". In this case, when the chapters related to tafsir and the comments on them were examined, it was found out that the number of chapters related to tafsir of the Qur'an was 1129. It is important to note that in relation to the total number of narrations found in Imam Bukhari's book "al-Jame' al-Sahih", the tafsir accounts for one-third of the work. In addition, the number of books beginning with verses is 18. In addition to the commentary book, the commentaries explain the verses in 613 places in other sections, while in the commentary book they are 516. In the commentary section of Imam Bukhari, unlike other hadith authors, he tried to expand the possibilities of *tafsir*.

Although there are many chapters on the narration of Imam al-Bukhari in "al-Jame' al-Sahih", the narrations in his books in this section are very few. This is also the case with other hadith works that have a commentary section in the famous six sahih collections ("Sihah at-tis'a"). There was a significant difference in the concept of tafsir between the muhaddithin and the commentators who lived at the same time. The reason for the correct understanding of the verses is the importance of the revelation information. Such narrations, which are one of the indispensable sources of commentaries, are also mentioned in the "Kitab al-tafsir" section of "al-Jame' al-Sahih". It is difficult to say that these verses alone were

¹⁷ See: Kitob at-tafsir. 25-bob: "Baqara" surasi, 183-oyat.// Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Al-Jome' al-Sahih. – Damashq: Dor Ibn Kasir, 1987. – 307 b..

used sufficiently in the matter of comprehension.

According to Imam al-Nawawi and Imam Hafiz al-Asqalani, commenting on Imam Bukhari's intention in compiling the hadiths, they said: He paid attention to the verses of the Qur'an, extracted unique evidence from them, and chose the method of referring to their interpretation in a wide range of ways¹⁸. Hence, it follows from these statements that Imam Bukhari purposefully compiled a collection of authentic hadiths.

It can be seen in many places in "al-Jame' al-Sahih" that Bukhari's purpose was not limited to quoting hadiths. The scholar also used the hadiths to draw conclusions and to use them as specific evidence in the chapters of the work. After a particular hadith in a chapter of Al-Jame 'al-Sahih, he sometimes lists hadiths that begin with the words, "A certain narrative from the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him)" or a similar phrase. In some places, he even quoted verses from the Qur'an. In some places it brings nothing at all.

In narrating the hadiths, Imam Bukhari cites the names of the books on the subject before the chapters. For example:

كتاب الإيمان، كتاب الطهارة، كتاب الصلاة، كتاب بدء الوحي

that is, the "Book of the beginning of wahi (section)", the "Book of Faith", the "Book of Purification", and the "Book of Prayer".

Imam Ibn Hajar al-Asqalani made the same point about the word "kitabi" (كتاب) used in "al-Jame' al-Sahih". This word is the infinitive of the verb "wrote", "writes", "write, book, letter" (كتب يكتب كتابا). The essence, the basis of this verb means "to connect", "to add", "to collect". Therefore the term "book" is used to refer to chapters and chapters that cover specific issues. Lexically, we understand that letters are spelled together. However, the main meaning of the word "chapter" (باب) is "entrance", "passage", "corridor", "table of contents" (مدخل), and in the work the word book, the entrance is used in the sense of a figurative door. The titles of the chapters under these books were worked out with great ingenuity and extraordinary ingenuity. Separation into chapters is a separate method of research, which in Arabic is called "tabvib" (تويب) division into chapters, sections, varieties. In addition, the root of the word "bob" is derived from the door word "sukun, aswaqun" (سوق، أسواق) which means "bubun, abvabun" (بوب، أبواب) in market weight. Later, because the middle stem of the word was a diseased letter, the form "chapter" (باب) was formed on the basis of grammatical rules.

The second paragraph of the chapter is entitled "A Specific Method of Inference in Naming the Translations of Imam Bukhari's Book of Tafsir". In most cases, Imam Bukhari cites evidence from the verses of the Qur'an on the subject in the first chapter of each book. For example, in the book The Beginning of Revelation, the following method can be observed:

1- باب كيف كان بدء الوحي إلي رسول الله صلى الله عليه وسلم و قوله جل ذكره
(إنا أوحينا إليك كما أوحينا إلي نوح و النبيين من بعده)

that is, "What was the beginning of the revelation to the Messenger of Allah (peace

¹⁸ Sharhi Navaviy. – B. 7/9. Tarixi Bag'dod. 2/8. Hady as-soriy. – B. 7.

and blessings of Allaah be upon him)¹⁹. Allah says: "(O Muhammad) **Verily, We have sent down to you as We revealed to you the revelations of Noah and those after him**"²⁰.

This verse is a strong proof that a revelation was revealed to the Messenger of Allah (PBUH). He then goes on to narrate the hadiths in accordance with the verses, supporting them and linking to them.

The placement of the chapters is arranged on the basis of sequence and consistency in a particular system, rather than in the form in which they are encountered. The consistency and coherence of the chapters is easily noticed by the attentive reader in the process of reading. In his book, the author takes into account the situation of the user, each sentence is clear and concise, and the names of the sections are expressed in delicate and elegant sentences.

Each book and chapter in the work also has a unique style of quoting verses, hadiths, and commentaries at the beginning, which helps to broaden the reader's horizons and possibilities. We can see that the first hadith is about intention and purpose, that the muhaddith wrote it with sound intention and sincerity before starting the work, and that he is calling the reader to it before doing anything. In the process of compiling the collection, Imam Bukhari gave them titles according to the content of the hadiths, and these titles are called "*tarojim*" in the science of hadith.

According to scholars who have studied the science of hadith, in the translation chapter of Imam Bukhari, this method was a major direction and approach introduced into the science of hadith. Imam Bukhari makes good use of the hadiths and their meanings in naming the chapters and quotes from them. That is, he narrates the hadith below in a concise and concise form in the title of the chapter. For example, in the book *tayammum* (التيمم), Imam Bukhari gives Chapter 8 as follows: *tayammum* is a blow (التيمم ضربة) The hadith under this chapter describes the situation in which Ammar asked the Messenger of Allah (PBUH) about *tayammum*. This statement is as follows:

إنما يكفيك أن تصنع هكذا " فضرب بكفه ضربة علي الأرض ثم نفضها
ثم مسح بهما ظهر كفه بشماله أو ظهر شماله بكفه ثم مسح بهما وجهه

that is, "It was enough for you to do this." Then he rubbed them on their faces". Hence, the title of the chapter is quoted from the hadith quoted above²¹. In it, the phrase (فضرب بكفه ضربة) in the hadith "they struck the palms on the ground once" is taken and the content is included in the title.

The third paragraph, entitled "*Signs and arguments of the Muhaddith in the interpretation of the doctrinal verses*". In this case Imam Bukhari quoted verses and authentic hadiths as refutations of the erroneous beliefs of the misguided sects.

In the ninth century, ideological debates erupted and sects in the guise of

¹⁹ Ibn Hajar Asqaloniyy. *Fath al-Boriyy bi sharh Sahih al-Buxoriyy*. – J. 1. – Qohira: Dor ad-dayyon lit-turos, 1986. – B. 14.

²⁰ Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri / Shayx Abdulaziz Mansur. – T.: Toshkent islom universiteti, 2018. – B. 104.

²¹ Ibn Hajar Asqaloniyy. *Fath al-Boriyy bi sharh Sahih al-Buxoriyy*. – J. 1. – Qohira: Dor ad-dayyon lit-turos, 1986. – B. 543-545.

Islam became widespread. The first to emerge from these misguided categories were first the foreigners, then the Qadaris, and then the *Mu'tazilites* and *Murjis*, who separated from the foreigners, and the list was completed by the *Jahmis*. These categories have tried to contradict each other by interpreting similar verses in the Qur'an on their own. The interpretations of the verses of Imam Bukhari in the chapters on faith and monotheism in al-Jame' al-Sahih are a refutation of the views of the erring sects and play an important role in the solution of doctrinal issues in Islamic law.

By interpreting the verses of the Qur'an in a unique way, Imam Bukhari gave evidence to the Murjis in the "Book of Faith", to the Mu'tazilites and Jahmiyyah in the "Book of Tawheed", and to the Qadaris in the "Book of Qadar" and their opinions, and to expose their misconceptions.

In conclusion, Imam Bukhari was the first hadith scholar to compile the narrations of 114 suras of the Qur'an into a collection of hadiths, and this tradition was supported by later hadith scholars. His work, "al-Jame' al-Sahih" is not only a collection of authentic hadiths, but also plays an important role in the study of the scholar's views on *tafsir* and in refuting heresies.

CONCLUSION

The following conclusions were drawn from the research and analysis carried out within the framework of the goals and objectives set out in the dissertation:

1. The formation and development of the science of tafsir as an independent direction can be divided into three stages. The first stage was the era of the Prophet (PBUH) and the Companions (الصحابه), then the Tabi'ees (التابعون), and finally the Taba'a tabiees (تبعت التابعين). Initially, the order in which the Companions and commentators relied on the hadiths in interpreting the verses was established. The Tabeis, on the other hand, reached very high levels in the science of tafsir and have expanded their possibilities of interpreting verses. During this period, the interpretation of the Qur'an began on the basis of the views of various sects. The period of the Taba'a Tabeis is characterized by the separation of the narrations related to the science of tafsir and their subsequent transformation into a book.

2. Based on the recent research of Dr. Abdurahman Umayra, who researched and published Imam al-Bukhari's "Khalq al-af'al ul-ibad", which can be said Imam Bukhari's masterpiece, Imam Bukhari was one of the founders of the first school of tafsir in Mā Warā' al-Nahr. Indeed, the role of Imam Bukhari in the science of tafsir is significant in that he was the first in the field of narrative tafsir to devote space to tafsir under the title "al-Tafsir al-kabir".

3. It should be noted that hadith scholars played a key role in the formation of narrative commentaries in the 9th century Mā Warā' al-Nahr commentary. This period is the culmination of the development of the science of tafsir and hadith scholars such as Abd ibn Humayd, Imam Darimi, Imam Bukhari, Muhammad ibn Sawr Sanani, Ravh ibn Ubada, Abd ibn Humayd ibn Nasr al-Kashi also contributed to the formation of the science of tafsir by compiling narrations on the interpretation of the Qur'an in their collections of hadith.

4. Imam Bukhari's narrations on tafsir were taught by his first teachers, Abdullah ibn Muhammad Musnadi and Abu Hafs ibn Hafs Bukhari, from "al-Jame'" by Sufyan al-Sawri, a great scholar of Tabiees. Although the muhaddith received knowledge from more than a thousand teachers, the narrators of the science of tafsir among them did not make up the majority. Imam Bukhari included in "al-Jame' al-Sahih" the hadiths of 12 narrators who met their conditions, most of whom were narrators from Basra, Kufa, Hijaz and Damascus cities.

5. Based on the interpretation of the verses of the Qur'an quoted by al-Bukhari in "al-Jame' al-Sahih", the virtue of the suras, the revelation of the cause of the verses, the science of the relationship between the verses, and the interpretation of the verses with authentic hadiths was one of the first sources to be considered. This paved the way for a new approach to hadith science for the hadith scholars of his time and beyond.

6. In "al-Jame' al-Sahih", Imam Bukhari focuses on the most reliable narrations on the science of tafsir in quoting the surahs and verses of the Qur'an. Moreover, unlike other sections of his work, the scholar did not group the narrations under a specific chapter, but based on the order of the verses, as in the commentaries. The commentary pays special attention to various aspects of the subject in terms of the order and content of the hadiths narrated regarding the verse mentioned in the chapters.

7. Imam Bukhari in his commentary on the meanings of the Qur'an in "al-Jame' al-Sahih", the muhaddith used a very careful method of clarifying the meanings of the verses. In interpreting each surah or verse, one is avoided quoting a few unreliable narrations. For the judgment of each verse was of special importance to the scholar, who knew that if the error was misunderstood or misinterpreted, the observance of that verse could be fixed in a strict order. Therefore, he applied the strict conditions imposed on the authentic hadiths in the narrations of the science of tafsir and relied on reliable sources. Most of the lexical interpretations of the verses in "al-Jame' al-Sahih" were taken from Abu Farbah's book "Majaz al-Qur'an", which was used as a reliable source in his time, and from Imam Farra's book "Ma'ani al-Qur'an".

8. The narrations on the science of tafsir were arranged in a specific way by Imam Bukhari. The chapters on the narration of his commentary in "al-Jame' al-Sahih" were arranged by hadiths into different chapters according to their subject. Nearly four thousand chapter titles served a specific purpose, often referring to a judgment derived from a hadith. This means that by analyzing the chapter titles, it is possible to identify Imam Bukhari's views on jurisprudence, as well as the sources of Shari'ah ruling of various sects. Imam Bukhari's unique style of naming the chapters is given in the "Kitab al-tafsir", as well as in the other books, as narrations that serve the interpretation of the verse quoted earlier. The number of narrations on the science of tafsir is 1129, 516 of them are mentioned in the book of commentaries.

9. There is a peculiar approach to naming the translations of Imam Bukhari in the "Book of Tafsir" in "al-Jame' al-Sahih". This is because Imam Bukhari's

approach to naming the chapters of the work is tarojum, that is, by giving the ruling and conclusion of this or that issue in the name of the chapter, the sources of the narration of the ruling and conclusion in the hadiths quoted in it are mentioned. Such an approach and view were the author's personal ijtiḥad and inference.

10. There are clear indications and evidence for determining the doctrinal meanings on the basis of the verses of the Qur'an in the "Book of Tafsir". In particular, at the beginning of them *Khorijis*, *Qadaris*, then the *Mu'tazilites* and *Murjis*, who separated from the *Khorijis*, and finally the *Jahmis*, interpreted similar verses in the Qur'an based on their own views. Imam Bukhari refuted the views of the *Murji* in – 30 verses, 50 hadiths and the words of 23 Companions and their successors.

On the basis of the analyzed problems and the obtained conclusions, the following recommendations were developed:

1. It is necessary to publish a monograph entitled "Imam Bukhari is a *mufassir*" containing the narrations of Imam Bukhari on the science of tafsir in his book "al-Jame' al-Sahih".

2. It is worth to establish a special exhibition hall at the Imam Bukhari Museum in Bukhara, collecting electronic copies of manuscripts, lithographs and modern editions of "al-Jame' al-Sahih" stored in world funds.

3. It is appropriate to create a special column on the official website of the Muslim Board of Uzbekistan "muslim.uz" on the basis of relevant commentaries the hadiths narrated by Imam Bukhari.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

ИНОЯТОВ АЗИЗХОДЖА ХАЙРУЛЛОЕВИЧ

**ВЗГЛЯДЫ ИМАМА БУХАРИ НА НАУКУ ТАФСИР
В ПРОИЗВЕДЕНИИ «АЛЬ-ДЖАМИ АС-САХИХ»**

24.00.02 – Корановедение. Хадисоведение

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ИСЛАМОВЕДЧЕСКИМ
НАУКАМ**

ТАШКЕНТ – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по исламоведческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером В2019.1.PhD/Is18

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистан.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Ученого совета вуза (www.iiiau.uz) и на информационно-образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet.uz)

Научные руководитель

Уватов Убайдулла Мурадович

доктор исторических наук, профессор

Официальные ашпоненты

Раджабова Мавжуда Абдуллаевна

доктор юридических наук, профессор

Юлдашходжаев Хайдархон Хашимхонович

кандидат исторических наук, доцент

Ведущая организация

Международный научно-исследовательский центр Имама Бухари

Защита диссертации состоится «30» ноября 2021 года в 14⁰⁰ часов в виде онлайн/офлайн заседания Научного совета DSc.35/30.12.2019.Is1/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № 88) (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «10» ноября 2021 года.
(реестр протокола рассылки № 11 от «2» ноября 2021 года)

Д.Р.Махсудов

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук (DSc), доцент

С.А.Рустамий

Ученые секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук (DSc), доцент

З.М.Исламов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Целью исследования является освещение взглядов Имама Бухари по толкованию Корана в его произведении “аль-Джами ас-сахих”.

Объектом исследования является определение роли произведения Имама Бухари “аль-Джами ас-сахих” в развитии науки тафсир.

Предметом исследования являются взгляды, подходы и методы мухаддиса к аятам Корана в произведении “аль-Джами ас-сахих”.

Методы исследования. Методологическая основа исследования базируется на комплексном подходе, который включает в себя следующие методы: хронологический, логический, синтез, сравнительный анализ.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

доказано, что в произведении «аль-Джами ас-сахих» Имама Бухари, являющимся сборником хадисов, впервые была выделена отдельная глава “Китоб ат-тафсир” (كتاب التفسير), посвященная тафсиру, которая в последствии стала традицией в создании многотомных сборников хадисов;

определено, что среди достоверных сборников хадисов, написанных в девятом веке, только “аль-Джами ас-сахих” упоминает все 114 суры Корана, тогда как в книгах хадисов известных современников Имама Бухари, таких как Имам Дарими, Имам Муслим, и Имам Тирмизи имеются комментарии и сообщения о достоинства аятов только к некоторым сурам Корана;

обосновано, что Имам Бухари из примерно 50 знатоков хадисов, которые комментировали аяты Корана и собирали хадисы по тафсиру, принял хадисы только 12 рассказчиков из Ирака, Хиджаза и Дамаска в главе «Книга Тафсир» в «аль-Джами ас-сахих», которые соответствовали его условиям степени достоверности;

доказано, что Имам Бухари отмечал сочетание веры с поступками человека одним из важных условий имана, а не следующего этим правилам человека не считал неверным. Именно этот взгляд автора был гармоничен с учением Матуриди.

Внедрение результатов исследований. На основе научных заключений и рекомендаций, разработанных в процессе проведения исследования о взглядах Имама Бухари на науку тафсир в труде «аль-Джами ас-сахих»:

научное заключение о том, что в произведении «аль-Джами ас-сахих» Имама Бухари, являющимся сборником хадисов, впервые была выделена отдельная глава “Китаб ат-тафсир” (كتاب التفسير), посвященная тафсиру, которая в последствии стала традицией в создании многотомных хадисов, нашло отражение в книге “Имом Бухорий – мухаддислар султони” (“Имам Бухари – султан знатоков хадисов”) (Справка Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 3 июля 2020 года, № 02/180). В результате информация, представленная в этой книге способствовало широкою общественность стать более осведомленным о богатом научном наследии Имама Бухари и создала возможность сформировать правильное представление о религии ислам;

научное заключение о том, что среди достоверных сборников хадисов, написанных в девятом веке, только «аль-Джами ас-сахих» упоминает все 114 суры Корана, тогда как в книгах хадисов известных современников Имама Бухари, таких как Имам Дарими, Имам Муслим и Имам Тирмизи имеются комментарии и сообщения о достоинствах аятов только к некоторым сурам Корана, были использованы при разработке учебных программ для студентов высшего медресе Мир Араб, по таким дисциплинам как «Тафсир», «Хадис» и «Коранические науки» (Справка Управления мусульман Узбекистана от 27 июля 2020 года, № 1553). В результате студенты получили возможность найти обоснованные ответы на важные религиозные вопросы и были осведомлены о глубоком изучении Корана, хадисов и тафсира;

сведения о том, что Имам Бухари из примерно 50 знатоков хадисов, которые комментировали аяты Корана и собирали хадисы по тафсиру, принял хадисы только 12 рассказчиков из Ирака, Хиджаза и Дамаска в главе «Книга Тафсир» в «аль-Джами ас-Сахих», которые соответствовали его условиям степени достоверности. Данные сведения были использованы при подготовке к публикации “Термизий алломаларга доир қўлёзмалар каталоги” (“Каталог рукописей мыслителей Тирмизи”) (Справка Международного исследовательского центра Имама Тирмизи от 28 июля 2020 года, №305). В результате молодежь смогла узнать об учителе Имама Тирмизи, Имаме Бухари, который внес вклад в развитие науки хадисов и тафсира, что повысило их интерес к изучению научного и духовного наследия предков;

научные выводы о том, что Имам Бухари, отмечал сочетание веры с поступками человека одним из важных условий имана, а не следующего этим правилам человека не считал неверным. Именно этот взгляд автора был гармоничен с учением матуридия, а также информация о его своеобразном методе разделения на темы использовались при составлении каталогов рукописей, альбомов, научно-популярных и документальных фильмов, информационной ресурсной базы (Справка Центра исламской цивилизации в Узбекистане от 15 октября 2021 года, № 151/21). В результате данная информация способствовало гражданам сформированию точного представления об исламе, о науках хадисов и тафсира.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования апробированы на 2-х республиканских и 3-х международных научно-практических конференциях.

Публикации результатов исследования. Всего по теме исследования опубликовано 5 книг и 12 научных статей и тезисов, в том числе 3 статей в республиканских и 2 в зарубежных журналах, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан для публикации основных научных результатов диссертаций.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы, приложения. Общий объем исследовательской части диссертации составляет 134 страницы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (Part I; Часть I)

1. Иноятлов А. Имом Бухорийнинг ақидавий оятларни тафсир қилишдаги ўзига хос услуби ҳамда фиркаларга раддиялари // *Imom Buxoriy saboqlari*. - № 1. – Самарқанд, 2020. – №1/87. – Б. 27-29. (24.00.00; №13)

2. Иноятлов А. Имом Бухорий ва тафсир илми // *Ҳидоят*. – Тошкент, 2020. – № 3. – Б. 76-80. (24.00.00; № 2)

3. Inoyatov A. The biography (siyrah) of imam Bukhari in the works of imam Zahabi “Al-jame al-Sahih” is a chapter on the interpretation of the Quran // *EPR International Journal of Research and Development (IJRD)*. Volume: 5 | Issue: 5 | May 2020. 350-360, May 2020. (Scientific Journal Impact Factor: SJIF Impact Factor: 7.001)

4. Inoyatov A. The period in which imam bukhari lived and the stages of the science of interpreting the qur'an at that time // *AKADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal India*. 2020 issue 06, Vol. 10 Issue 5, May 2020. – P. 229-248. (SJIF 2020 = 7.13)

5. Иноятлов А. “Сияр аъламун нубало” асарида Имом Бухорий сийрати “Саҳиҳул Бухорий”нинг тафсир илмидаги аҳамияти // *Imom Buxoriy saboqlari*. – Самарқанд, 2021. – Махсус сон. – Б. 133-145. (24.00.00; № 13)

6. Иноятлов А. “Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ” – ҳадис асарларида мустақил тафсир бўлими ажратилган илк китобдир. // *Ўзбекистон – ислом цивилизацияси маркази*. Республика онлайн-анжумани маърузалар тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 38-43.

7. Иноятлов А. Имом Бухорийнинг ақидавий оятларни тафсир қилишдаги ўзига хос услуби ҳамда фиркаларга раддиялари // *Бухоронинг Ислом цивилизациясидаги ўрни ва унга қўшган ҳиссаси*. Илмий-амалий онлайн-конференция материаллари тўплами. – Бухоро, 2020. – Б. 68-81.

8. Иноятлов А. Тобейлар даврида тафсир илмининг ривожини ва унинг ўзига хос жиҳатлари // *Ислом цивилизациясида Бухоро маънавий-маърифий меросининг умумбашарий аҳамияти*. Халқаро илмий-амалий онлайн-анжумани. 2020 йил 19-20 май. – Бухоро, 2020. – Б. 24-31.

9. Иноятлов А. Научный метод толкования Корана Имама Бухари // *Science and education in the modern world: challenges of the XXI century*. IX Международная научно-практическая конференция. Философские науки. – Нур-Султан, 2021. – С. 11-15.

II бўлим (Part II; Часть II)

10. Иноятлов А. Зулматдаги зиёкорлар. –Ж.1. –Т.: Nilol-Nashr, 2016. – 288 б.

11. Иноятлов А. Жума ҳақида оят ва ҳадислар. –Т.: Nilol-Nashr, 2017. –168 б.

12. Иноятлов А. Машхур даҳолар сийрати / Тўлдирилган ва қайта

ишланган иккинчи наشري. – Т.: Hilol-Nashr, 2017. – 480 б.

13. Инояттов А. Амри маъруф ва наҳйи мункар. – Т.: Hilol-Nashr, 2018. – 88 б.

14. Инояттов А. Зулматдаги зиёкорлар. – Ж. 2. – Т.: Hilol Nashr, 2018. – 280 б.

15. Инояттов А. “Ал-Жомеъ ас-сахих” асарининг ёзилиш тартиби ҳамда тафсирга оид бобларнинг ўзига хос тартибда аталиши // Фан ва технологиялар тараққиёти. – Бухоро, 2020. – № 3. – Б. 261-265.

16. Инояттов А. Имом Бухорийнинг тафсир илмига қўшган ҳиссаси // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – Бухоро, 2020. – № 2. – Б. 262-266.

17. Инояттов А. Imam Bukhari’s sirah in the book “Siyar a’lamun nubalo” the importance of “Sahihul Bukhari” in tafsir // Бухоронинг Ислом цивилизациясидаги ўрни ва унга қўшган ҳиссаси. Халқаро илмий-амалий онлайн-конференция тўплами. – Бухоро, 2020. – Б. 180-194.

Автореферат «Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази» нашриёти таҳририятдан таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табоғи: 3,25. Адади 100. Буюртма № 56/21.

Гувоҳнома № 851684.
«Тирограф» МЧЖ босмахонасида чоп этилган.
Босмахона манзили: 100011, Тошкент ш., Беруний кўчаси, 83-уй.